

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра всесвітньої історії

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Військово-морська теоретична думка в СРСР та її
реалізація (1918-1945 рр.)»**

«Naval theoretical thought in the USSR and its implementation (1918-1945)»

Виконав: студент денної форми навчання

спеціальності 032 Історія і філософія

Кондраков Станіслав Юрійович

Керівник д.і.н., проф. Дьомін О.Б. _____

Рецензент д.і.н., проф. Вінцовський Т.С. ____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ _____ від _____ 2022 р.

Завідувач кафедри

(підпис) Гребцова І. С.
(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № _____

Протокол № _____ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис) _____
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2022

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Зародження військово-морської школи Радянського Союзу (1918-1929 рр.).....	8
1.1. Становлення військово-морських теоретичних поглядів на застосування РСЧФ (1918-1924 рр.).....	8
1.2. Формування теорії використання флоту та її реалізація в 1924-1929 рр.....	14
Розділ 2. Розвиток та зміни у військово-морській думці СРСР 1930-1941 рр....	23
2.1. Застій теоретичної думки у 1930-1935 рр.....	23
2.2. Теорія використання ВМС під час будівництва «великого флоту» 1936-1941 р.....	39
Розділ 3. Реалізація та втілення теорії під час Німецько-радянської війни 1941- 1945 рр.....	37
3.1. Дії Північного та Балтійського флотів	37
3.2. Специфіка застосування Чорноморського флоту.....	45
Висновки.....	52
Список джерел та літератури	55

ВСТУП

Розвиток військово-морської теоретичної думки в період 1918-1945 рр. є важливим аспектом не лише у вивченні історії СРСР, а й військово-морського мистецтва в цілому. Саме в цей час почалось формування ідеї та принципів розвитку та подальшого використання ВМС СРСР. Низка теоретиків, базуючись на досвіді Першої світової та Громадянської воєн та власних теоретичних розробках, намагалися передбачити роль та задачі Військово-морських сил у збройному зіткненні.

Актуальність теми викликано як науковими, так і суто практичними аспектами. З *наукової точки зору* й досі остаточно нерозв'язаним залишаються наступні питання. Яке місце займали ВМС у загальній військовій доктрині СРСР? Наскільки військово-морська теоретична думка СРСР була передовою? Наскільки вдалою була реалізація теоретичних думок? Яким саме були бачення самої війни на морі та використання різнорідних сил? Чим були зумовлені різкі зміни в морській політиці Радянського Союзу протягом 1918-1945 рр.? Дискусійність вищевказаних проблем є причиною того, що проблема розвитку військово-морської думки СРСР в період 1918-1945 рр. є й донині актуальною і досі викликає жвавий інтерес сучасних дослідників. Розв'язанню вищевказаних проблем присвячено дану роботу.

Практична актуальність обраної теми полягає в тому, що в сучасних умовах існує необхідність вивчення розвитку військової науки, зокрема, процесу еволюції теорії застосування ВМС СРСР, в тому числі, найскладніших етапів в її історії.

Мета роботи – дослідити основні теоретичні погляди радянських теоретиків з розвитку та використання ВМС та їхню реалізацію в період 1918-1945 рр.

Завданнями роботи є: проаналізувати погляди тодішніх теоретиків й воєнно-політичної верхівки з розвитку та застосування ВМС; виявити основні тенденції процесу еволюції теоретичної думки із застосування ВМС; проаналізувати ступінь реалізації теоретичних поглядів в даний період.

Об'єкт дослідження – розвиток військової думки в СРСР міжвоєнної доби і періоду Другої світової війни.

Предметом дослідження є розробки морських теоретиків СРСР з розвитку і використання ВМС у збройних конфліктах.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автор на основі різноманітних джерел інформації дослідив основні погляди тогочасних радянських теоретиків, і на їх основі намагався показати картину розвитку та реалізації військово-морської теоретичної думки в Радянському Союзі.

Хронологічні рамки роботи – 1918-1945 рр. – зумовлені тим, що саме в цей час відбувається становлення радянської воєнно-морської школи та практична реалізація ідей теоретиків.

Методологічна база роботи ґрунтується на загальновідомих принципах наукового пізнання: історизму, об'єктивності та системності, які дозволяють побачити умови виникнення, розвитку й наслідків подій, явищ та процесів, а також розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку. При написанні дипломної роботи, розробці її концепції, положень та висновків застосовуються наступні загальнонаукові та історичні методи дослідження: аналітичний, описовий, проблемно-хронологічний.

Окремим проблемам розвитку та реалізації військово-морської думки у міжвоєнну добу та в період Другої світової війни присвячено багато джерел та літератури.

Джерельна база дипломної роботи складається з трьох груп відповідних матеріалів. До першої групи належать офіційні документи, серед яких, в першу чергу, треба виділити бойові статuti – «Бойовий статут ВМС 1930» [9], «Тимчасовий Бойовий статут ВМС 1937» [10], – а також низку настанов [11; 12; 26]. Для написання роботи також були використані матеріали з'їздів рад [31; 35] та рішення вищого політичного і військового керівництва СРСР [15; 17; 33; 34]. Аналіз вищеназваних документів дозволив автору прослідкувати зміни курсу політики партії та основні тенденції розвитку офіційних поглядів щодо застосування ВМС.

Друга група джерел представлена теоретичними працями відомих тогочасних теоретиків. Зокрема, цікавими є роботи О. Александрова: «Военно-морские силы капиталистических государств» [2], «Десантная операция. Оперативный очерк» [3], «Критика теории владения морем» [4], «Противодесантная операция: Оперативный очерк» [5]. Крім того, були використані монографії К. Душенова «К истории вопроса о малой войне на море» [16], Б. Жерве «Значение морской силы для государства» [18] та «Морская стратегия Наполеона» [19], І. Лудрі «Красный флот в составе Вооруженных сил Республики» [23], Р. Муклевича «Десятилетие Октябрьской революции и флот» [24] та «Боевое взаимодействие армии и флота» [25], М.Петрова «Морская тактика. Боевая деятельность флота» [30] та низки інших авторів. Публікації на сторінках газет «Известия» [20] й «Петроградская правда» [31] започаткували багаторічні дискусії між радянськими теоретиками. Саме завдяки вищеназваним працям можна дослідити появу і розвиток загальних теоретичних ідей з використання ВМС.

Третя група – мемуари, серед яких слід виділити працю М. Кузнецова «Накануне» [22], де автор намагається показати всі аспекти життя представників флоту того періоду. Та командира торпедних катерів Д. Пигарева «На торпедных катерах» [28].

На основі названих історичних джерел можна чітко прослідкувати розвиток воєнно-морського мистецтва в Радянському Союзі протягом 1918-1941 рр..

Література представлена двома групами. До першої відносяться роботи радянських дослідників. В своєму дослідженні «Советское воєнно-морское искусство в Великой Отечественной войне» [41] В. Ачкасов В. та Н. Павлович багато уваги приділили аналізу дій всіх радянських флотів. Роботи В. Ачкасова та Б. Вайнер «Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне» [42] та А. Басова «Флот в Великой Отечественной войне. 1941-1945: Опыт оперативно-стратегического применения» [43] носять узагальнюючий характер, але автори акцентують увагу на найважливіших моментах розвитку й застосування радянського флоту, хоча в їхніх роботах відсутня повноцінна критика дій тодішнього керівництва країни в галузі воєнно-морської політики. Праця Я. Зоткина Ф., М. Любчикова Л., П. Болгара «Краснознаменный Черноморский флот» [53] містить розділи, присвячені загальному теоретичному розвитку застосування ВМС. Н. Павлович в роботі «Развитие тактики воєнно-морского флота» [74], на основі великої кількості документів проаналізував загальний стан теоретичної думки та її реалізацію у досліджуваний період.

Друга група – це роботи вже сучасних дослідників. Необхідно виділити автореферати дисертацій: І. Кочергина «Советский подводный флот в предвоенные годы и годы Великой отечественной войны, 1932-1945 гг.» [59], В. Курмишова «Строительство Балтийского флота в межвоенный период 1921-1941 гг.» [58], а також дисертацію М. Монакова «Развитие применения отечественного воєнно-морского флота в 1921-1941 гг.» [65]. Автори цих праць мали доступ до ряду архівних документів, котрі раніше були недоступні. Також в їхніх дослідженнях розкрита найбільш повна картина розвитку теорії використання ВМС та наявна критика історіографії з даної тематики.

Корисними були є дослідження І Дроговоза «Большой флот страны Советов» [49], В. Доценка «Военно-морская стратегия России» [50], а також «История военно-морского искусства» [51] в двох томах. У вказаних дослідженнях автори проаналізували загальний розвиток ВМС СРСР.

Для написання дипломної роботи було залучено й ряд статей: В. Курмишова «Военно-морской флот Советской России: быть или не быть» [57], Т. Мазура «Морская историческая комиссия (Мориском)» [67], С. Осьмачко «Культура военной мысли в СССР (1920-1930-е гг.)» [73] та низка інших публікацій, які розкривають загальний рівень вивчення даної проблеми на сучасному етапі.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що налічує 82 позиції, з котрих джерел – 40 і літератури – 42.

Розділ 1

ЗАРОДЖЕННЯ ВІЙСЬВО-МОРСЬКОЇ ШКОЛИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1918-1929 РР.

Відомо, що у формуванні теорії військового мистецтва, в першу чергу, відіграють велику роль політичні інтереси держави. Визначивши цілі війни, політика зумовлює зміст цілей та завдання можливої збройної боротьби, що, в свою чергу, й визначає засоби, способи та особливості ведення військових операцій у майбутньому. Даним принципом для розбудови та застосування військово-морського флоту керувалися й РСФРР та СРСР в початковий період існування.

1.1 Становлення військово-морських теоретичних поглядів на застосування РСЧФ (1918-1924 рр.) Маневровий характер Громадянської війни призвів до утворення суцільних театрів бойових дій, у тому числі й на морі. 1918 рік прийнято вважати початком радянського флоту, але, як таких, офіційних документів та навіть теоретичних поглядів щодо розбудови та застосування флоту не існувало. Впродовж короткого часу в ході бойових дій радянським керівництвом було втрачено основні порти на Балтиці, Далекому Сході та на Чорному морі. Єдиним місцем дислокації залишків флоту став Кронштадт. Війна на Балтиці тривала тринадцять місяців (01.12.1918-31.12.19) [68,48]. Її результати та зроблені тогочасним радянським керівництвом висновки були доволі-таки суперечливі. З одного боку, більшовики добре зрозуміли, що розстрілювати командний склад набагато простіше, ніж командувати флотом, а тому постало гостре питання щодо поповнення офіцерського складу; також необхідно було розробити новий статут, який би відповідав політиці партії. З іншої сторони, серед вищого керівництва (В. Ленін, Л. Троцький) одразу почали з'являтися ідеї щодо ліквідації флоту як

самостійної структури й зробити його допоміжною частиною сухопутної армії, або взагалі відмовитися від масового будівництва нових військових кораблів [63;65].

Коли війна вже була завершена, питання щодо подальшого будівництва флоту нікуди не зникало. Наприкінці 1920 р. В. Леніну був представлений проект плану відновлення Балтійського флоту, однак він цей план не затвердив. У записці голові Всеросійської ради народного господарства А.Рикову Ленін писав: «Чи не порушити питання про передачу більшої кількості матеріалів та технічних засобів Морського відомства на потреби виробництва засобів виробництва? Навіщо нам нові броненосці та ін.?» [56].

Реально оцінивши стан всього військово-морського флоту країни на той час, М.В. Фрунзе, котрий писав: «У загальному ході революції та громадянської війни на долю морського флоту випали особливо важкі удари. В результаті цих ударів ми втратили більшу й кращу частину його матеріального складу, втратили більшість досвідчених і кваліфікованих командирів. У сумі все це означало, що флоту ми не маємо» [38; 37 с.67].

Проте незважаючи на просухопутні настрої серед вищого керівництва, у грудні – лютому 1921 р. штаб командувача Морськими силами А.Немітца підготував Раднаркому проект Декрету про відтворення морської сили РСФРР. Останній пройшов техніко-економічну експертизу та в основному був визнаний цілком реальним [17].

Саме цей Декрет повинен був висунутий на обговорення на X з'їзді РКП(б), на якому планувалося обговорити напрями повоєнного розвитку Червоної армії та РСЧФ. Але відкриття з'їзду збіглося з початком Кронштадтського повстання (28 лютого – 18 березня 1921 р.) [53]. Антирадянський виступ в Кронштадті мав своїми наслідками доволі негативне ставлення до флоту та недовіру до моряків серед багатьох державних, партійних та військових керівників. В результаті проект Декрету на

обговорення X з'їзду навіть не виносився. Натомість було взято курс на скорочення витрат на утримання флоту та передачу його під контроль армійського командування, що й було реалізовано в липні того ж року, коли було утворено міжвідомчу комісію з реорганізації флоту. Її діяльність контролював особисто В. Ленін. У записці, адресованій голові Реввійськради Л. Троцькому, він писав: «Ліквідація Морського відомства потрібна»[15, с.754; 69].

Як результат, 27 серпня 1921 р. наказом РВР було скасовано посаду командувача Морськими силами республіки, ліквідовано Штаб усіх Морських сил, Морський генеральний штаб та всі основні органи управління флоту. В той же час для забезпечення бойового та повсякденного керівництва флотом було засновано посаду помічника головнокомандувача з морських справ та Морський штаб республіки. Єдиним формально незалежним органом залишався Наркомат у морських справах, але його очолював Л. Троцький [64 с. 57]. В результаті необачливих дій і помилкової реорганізації флот вперше перестав існувати як самостійний орган, а управління очолили люди, котрі жодного відношення до флоту взагалі не мали [48, с.98].

Заради справедливості слід зазначити, що вище партійне керівництво добре розуміло необхідність вивчати попередній досвід війни. В результаті ще 13 серпня 1918 року в Петрограді була створена Військово-історична комісія з опису досвіду Першої світової війни (1914-1918). До складу комісії входив й морський відділ, до якого увійшли такі видатні морські офіцери, як Євген Андрійович Беренс, Микола Васильович Новіков та впливові військово-морські теоретики Борис Борисович Жерве і Микола Лаврентійович Кладо [66]. Саме ця комісія поклала початок розвитку військово-морської теоретичної думки в Радянському Союзі. Але більшість сучасних дослідників даний факт взагалі ігнорують.

Треба також зазначити, що, незважаючи на просухопутню політику, флот

все-таки з певними обмеженнями відновлювали, але військово-політичне керівництво країни й надалі не могло остаточно визначитися, який потрібен флот й чи взагалі він потрібен країні в тому вигляді, яким на той момент існував. В результаті розпочалися дебати. Так, в березні 1920 р. в газеті «Петроградская правда» були опубліковані тези з питання «Найближчі завдання морської сили Російської Радянської Республіки»[30]. Їхніми авторами були члени Революційної Військової Ради, а саме Ф.С. Аверічкін та А.В. Баранов, які до революції служили на Балтиці офіцерами, а потім перейшли на бік більшовиків й зайняли керівні посади [56].

Вперше за роки існування Радянської Росії було поставлене питання: буди чи не бути морській силі? Дане питання було поставлено саме з практичної точки зору, в першу чергу, для того, щоб комуністична партія нарешті визначила свою політику стосовно флоту, почала її проводити й остаточно вирішила проблему: чи потрібна Радянській Республіці військово-морська сила [56]?

Хоча, як й раніше, вище партійне керівництво дане питання в повному обсязі не розглядало. Але тодішнє періодичне видання журнал «Морський збірник» дані тези передрукувало і запропонувало всім, хто здатний висвітлювати дане питання саме з військово-морської наукової точки зору або як особисті теоретичні напрацювання, надсилати свої статті до редакції [64, с. 143]. Результат не забарився. Саме цей момент можна вважати початком багаторічної дискусії з питання, який флот потрібен Радянській Росії.

Саме 1920-1921 рр. були найбільш критичними для подальшої долі російського радянського військово-морського флоту й теоретичної думки щодо його використання у майбутньому. Критичними вони були, в першу чергу, через те, що вирішувати долю флоту мали партійні керівники, які не мали жодного відношення до нього.

Дуже добре охарактеризував політичні настрої більшовиків щодо флоту

комісар при помічнику у морських справах командувача Збройних Сил Російської республіки В.І. Зоф, який у лютому 1922 р. говорив: «Протягом чотирирічного існування радянської влади уряд не мав певного та конкретного погляду на флот, головним чином, через те, що вся політична та військова обстановка за чотири роки не викликала гострої необхідності існування збройних сил на морі, на річках та озерах...» [70].

Цікавою виявилася стаття Ф.Ф. Раскольнікова, який був командуючим Балтійським флотом у червні 1920 – січні 1921 рр., під назвою «Червоний флот та його історичні завдання». Вона була опублікована в газеті «Известия» у січні 1921 р. У своїй статті Раскольніков зазначав, що незважаючи на усвідомлення необхідності морської сили серед вищих партійних керівників, вони й надалі ставили питання: чи потрібен нам флот, й чи не є він зайвою розкішшю? Ці питання, на думку автора, виникали через нерозуміння керівниками значення флоту як у попередні воєнні роки, так й в процесі майбутньої світової революції [20].

Але незважаючи на дискусії серед керівництва, теоретичні напрацювання не зупинялися, оскільки думати ніхто не забороняв. Саме в цей період розвитку військово-морської теоретичної думки з'явилися праці двох видатних теоретиків – Б.Б. Жерве та М. О. Петрова – й стали основою так званої «старої школи».

Першою фундаментальною теоретичною працею, несправедливо непоміченою радянським керівництвом, була робота Б.Б. Жерве «Значення морської сили для держави», яка друком вийшла в 1922 р. В даній роботі на основі особистого досвіду морського офіцера та досвіду застосування флоту під час попередніх років Жерве намагався довести, що для того, щоб захистити свої інтереси на всіх морях, держава повинна мати могутній та міцний флот, основою якого будуть лінійні сили. Автор виділив декілька головних цілей флоту:

1. Саме морська сила (могутній флот) здатний забезпечити державі під час війни морське сполучення, а також своїми діями перервати подібні сполучення свого супротивника.

2. Морська сила здатна захистити свій берег від великого ворожого десанту, а також забезпечити висадку свого десанту на територію ворога, незважаючи на відстань.

3. Саме морська сила здатна пересуватися на величезні відстані концентрованою масою й виконувати різноманітні задачі, починаючи від завоювання панування на морі, завершуючи підтримкою своєї сухопутної армії [18;13, с.680].

В період 1921-1924 рр. М.О. Петров видав низку робіт, присвячених військово-морській тактиці. Це були як окремі статті в журналі «Морський збірник», так й фундаментальні теоретичні праці. Петров приділяв багато уваги не лише цілям флоту, але й тактиці ведення морських операцій. Так, у своїй роботі «Морська тактика. Бойова діяльність флоту» він зазначав, що до складу морської тактики входять дві основні складові: особливості зброї та підготовка й ведення самого бою. Саме довкола цих складових Петров розробляв теоретичний підхід до використання флоту. Щодо цілей флоту, то автор зазначав, що головною з них є саме завоювання панування на морі (якщо не на всьому, то хоча б на важливих для успішних дій ділянках) [29, с.145].

На відміну від Б.Б. Жерве, Петров більш конкретно розглядав роль підводних човнів та сили малого флоту в цілому, при цьому наголошуючи на тому, що основою флоту повинні буди лінійні сили.

В 1924 р. Петров підготував проект морського уставу, створений на основі його попередньої праці. На початку 1925 р. дана робота була представлена на розгляд спеціальній комісії. Але проект уставу не був затверджений, оскільки, на думку комісії, він не відповідав реальному складу та задачам Червоного флоту. Хоча необхідно зазначити, що саме цей проект

морського уставу був покладений в основу подальших розробок, результатом яких став повноцінний морський устав, що з'явився в 1930 р.[8].

Окрім дискусії щодо того, який потрібен флот та які його основні задачі, на початку 1920-х років вищеназвані теоретики взяли активну участь й в іншій теоретичній дискусії – «Флот морський чи повітряний?». Приводом до даної дискусії стали результати бомбометання по лінійним кораблям на навчаннях в США, а також обговорення щодо нової доктрини - «повітряної доктрини Дуе». Хоча дана дискусія є прямим продовженням попередньої, саме в останній вперше постало питання щодо розробки власної концепції «малої війни на морі». Тому цілком справедливо вважати дану подію зародженням радянської «молодої школи» [47, с.129].

Хоча ця ідея спочатку була оголошена ненауковою, вона безпосередньо вплинула на подальший розвиток теорії використання морської авіації, а також заклала основу для роздумів щодо принципів використання різнорідних сил флоту.

Тому можна з впевненістю сказати, що в період 1918-1924 рр. склалися певні передумови для розвитку військово-теоретичної думки стосовно використання флоту. Також в даний період були підняті важливі питання, які стали основою багаторічних дискусій як серед вищого партійного керівництва, так й серед теоретиків. З іншого боку, на початку 1920-х рр. ще не визріли всі умови для створення єдиної військової доктрини, яка б у повній мірі відповідала зовнішнім загрозам та національним інтересам Радянського Союзу. Найголовніше, що в цей період зароджуються дві радянські військово-морські школи - «стара» та «молода», - між якими протягом двох десятиліть будуть йти дебати.

1.2. Формування теорії використання флоту та її реалізація в 1924-1929 рр. В другій половині 1920-х рр. вся військова політика Радянського Союзу проводилася саме з урахуванням стабілізації військово-політичного ладу

та за відносно успішного будівництва народного господарства. Зникла до цього часу й загроза нової війни, яку так боялись радянські політичні діячі. СРСР почав встановлювати дипломатичні та економічні зв'язки з низкою країн (Німеччина, Туреччина тощо).

Незважаючи на відносну стабілізацію міжнародних відносин, ті протиріччя, які породив Версальський договір, на думку радянських теоретиків та політичних діячів, могли призвести до нової великої війни у майбутньому. В цей час основними можливими супротивниками СРСР вважав Францію та Велику Британію. Щодо союзників, то радянське керівництво не виключало коаліцію з Німеччиною, яка б могла піти проти країн колишньої Антанти з метою ліквідації Версальсько-Вашингтонської системи. Треба зауважити, що Німеччина розглядалася в цей час як союзник з урахуванням міжнародного становища обох країн. І СРСР, і Німеччина були позаблокові, з ними не рахувалися провідні на той час держави. Це й стало причиною тісних зв'язків між СРСР та Німеччиною [54, с.211].

В результаті як зовнішньополітичних обставин, так й внутрішніх (саме в цей час Сталін почав боротися за звільнення Троцького та його союзників з державного апарату) на лютому 1924 р. пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про проведення в країні масштабної військової реформи, яка стосувалася не лише сухопутної армії, але й військово-морського флоту.

5 червня 1924 р. було скликано засідання вищого партійного й військового керівництва, на якому вперше за роки існування СРСР було визначено гостру необхідність мати у наявності перспективну програму розвитку та розбудови військово-морського флоту. На думку тогочасного керівництва, у майбутній війні для захисту Радянського Союзу флоту буде відведена велика роль. При цьому було зауважено, що в суднобудівній програмі поки не будуть включати побудову великих кораблів [69]. Але тут треба зауважити, що дане рішення було зумовлено лише економічними причинами, а

не теоретичними напрацюваннями представників «молодої школи».

В той же час командування Червоної Армії намагалося довести політичному керівництву думку, що майбутня класова війна буде саме континентальною та її доля буде вирішена на суші, а тому треба поставити під сумнів доцільність збереження залишків флоту, не кажучи вже про розбудову нового. Дуже активно дану думку проводив М. Тухачевський, котрий намагався лобювати питання щодо ліквідації флоту, яке вже підіймалося на початку 1920-х рр. [35].

Дана думка виникла на підставі як власного, так й зарубіжного досвіду. Військово-політичне керівництво СРСР дійшло висновку, що однією з вирішальних умов ефективного керівництва веденням війни у майбутньому є єдність військової доктрини та військової стратегії. Як результат, група впливових командирів на чолі з начальником штабу РСЧА М. Тухачевським закликала повністю передати керівництво усіма видами Збройних сил до рук армійського командування, чим були незадоволені морські офіцери [35,49]. Почалася боротьба навколо структури та функцій органів управління флотом, яка завершилась 22 липня 1926 р., коли було видано наказ РВР СРСР, відповідно до якого замість ліквідованого штабу РСЧФ створювалося Управління Військово-морських сил РСЧА [47, с.155].

Також в період 1924-1925 рр. під час проведення військової реформи виник цікавий парадокс. Основними теоретиками, котрі впливали на долю флоту, стали М. Фрунзе і М. Тухачевський, які, як такого, відношення до флоту взагалі не мали, однак мали власні тверді уявлення з усіх питань будівництва та застосування збройних сил, у тому числі морських. Але на відміну від військових фахівців та політпрацівників з оточення Л.Троцького, їм були властиві системність, світоглядна та доктринальна цілісність.

Новий нарком з військових та морських справ М. Фрунзе думку прибічників М. Тухачевського не лише не підтримав, але й розкритикував. На

початку 1925 р., коли нарком підбивав перші підсумки воєнної реформи, відповідаючи прихильникам фактичної ліквідації флоту, сказав: «У деяких товаришів... є думка, що краще зосередити всю нашу увагу на сухопутній армії. Така думка вкрай хибна. Ставити хрест над своїм морським будівництвом нам немає жодних підстав» [38]. Далі Фрунзе зауважив на тому, що будівництво нових суден вкрай необхідно, але при цьому наголосив на наступному: «У зв'язку з відсутністю у нас бажання вести агресивну морську політику ми, ймовірно, обмежимося програмою будівництва дрібних суден оборонного характеру» [38]. Продовжив нарком свою думку щодо перспектив розбудови РСЧФ й на партійному з'їзді в квітні 1925 р. Фрунзе констатував, що з оперативної точки зору флот потрібен і на Чорному, і на Балтійському морях, оскільки вони є ключовими як в торгівельній, так й військово-політичній сфері СРСР, й намагався рішуче довести делегатам з'їзду, що країна повинна «...мати невеликий, але все-таки боєздатний флот, що може служити опорою для сухопутної армії» [38, с.144]. Тут треба зауважити, що Фрунзе був більше прихильником просухопутної думки, оскільки вважав роль флоту хоч й важливою у майбутній війні, але розглядав флот як одну із складових Червоної Армії. Про що він й заявив 19 травня 1925 р. на III З'їзді Рад: «Ми маємо бути глибоко впевнені в тому, що морський флот буде гарним доповненням до сил сухопутної Червоної Армії» [34].

Також даний з'їзд був цікавий тим, що на ньому був підписаний проект «П'ятирічного плану посилення РСЧФ». Цей документ підписав начальник Морських сил В. І. Зоф та начальник штабу РСЧФ С. П. Блінов. Але цей план був примітним не самим планом, а великою вступною частиною, в якій командує флоту викладали свої погляди на роль та місце РСЧФ в досягненні політичних цілей майбутньої війни. Це було зроблено, в першу чергу, через те, що стратегічні завдання флоту командування РСЧФ самостійно поставити не зможе, оскільки підпорядковується уряду, від якого точних вказівок на цей

рахунок досі немає. Тому був й представлений такий великий теоретичний вступ, де командувачі виклали власні погляди на шляхи вирішення даної проблеми. В цьому ж вступі вони знову повернулися до ідеї застосування флоту для просування «світової революції», наголосивши при цьому, що можуть бути два варіанти: або флот достатній лише для цілей вузько активно оборонних, тобто для захисту існуючих кордонів СРСР, або флот наступально активний (але враховуючи стан та склад флоту, то тут йде мова саме про конкретну ділянку моря). В будь якого випадку, флот повинен вирішувати завдання з допомоги міжнародній революції у майбутньому [34].

Але тут треба сказати, що в середині 1920-х років підхід військово-політичного керівництва Радянського Союзу до загальних основ застосування військово-морського флоту визначався тим, що флот сприймався, в першу чергу, як невід'ємна та необхідна частина збройних сил, проте його роль у майбутній війні залишалася виключно другорядною. А щодо пропозиції з використання флоту для поширення революції за межі СРСР, то вони неодноразово висувалися партійними та радянськими органами, але підтримки не мали.

Цікавими виявилися маневри та навчання флотів під час проведення реформ. Результати були доволі невтішні. Як виявилось, флот не міг по суті виконувати будь які поставлені задачі, будь то операції в прибережних зонах, чи виступ проти флоту супротивника. В першу чергу, це було зумовлено малою кількістю кораблів, більшість з яких була вже застарілою. Тому відразу після закінчення маневрів та їхнього аналізу, як військовим керівництвом, так й теоретиками був розроблений план розбудови ВМС РСЧА на 1926-1930 рр. [64, с.181].

23 серпня 1926 р. посаду начальника управління Військово-морськими силами обійняв політпрацівник Р. Муклевич, який ніколи раніше на флоті не служив. Саме він започаткував нову дискусію щодо розбудови та теорії

використання флоту. В 1927 р. на сторінках «Морського збірника» він твердо заявив: «...Будувати лінкори та вашингтонські крейсери нам непотрібно. Ми не займаємось світовим розбоєм», – і вимагав від командних та наукових кадрів Морських Сил виходити з того, що в основу застосування сил флоту має бути покладено «бойову взаємодію флоту з армією» [25]. В той же час він наголошував, що взаємодія флоту та армії не повинна впадати в крайнощі [25]. Тобто він розглядав флот не як частину армії.

Муклевич також піддав різкій критиці прагнення «рівнятися на класичні морські держави», та як альтернативу запропонував терміново зайнятися розробкою «тактики малого флоту» [25]. Якраз з цієї причини його вважають лідером «молодої школи». Однак через те, що він був без належної військово-морської освіти, Р. Муклевич був змушений прислуховуватися до думки своїх найбільш компетентних підлеглих, таких як Б. Жерве та М. Петров. До уваги треба взяти й той факт, що в свій час Муклевич працював із такими теоретиками, як О. Свечін. Тому за час спільної праці як із сухопутними, так і морськими військовими теоретиками, в нього склалася особиста думка щодо військової стратегії, тактики і ролі флоту у війнах [64, с. 185].

В результаті Муклевич зайняв позицію, котра на той час стала головною перешкодою на шляху до реалізації крайніх пропозицій щодо будівництва ВМС РСЧА. Це було важливо, оскільки більшість вищих командирів та наукових працівників зайняли сторону М. Тухачевського у його боротьбі проти командування та теоретиків морського відомства. Муклевич розумів, що флот країні потрібен.

Окрім праць Муклевича, в період 1927-1928 рр. також були опубліковані значні теоретичні праці учених «молодої школи». Важливими для розвитку радянського військово-морського мистецтва стали теоретичні роботи І.М. Лудрі «Червоний флот у складі Збройних сил Республіки» 1927 р. та «Про тактику малого флоту» 1928 р. В своїх роботах автор наголошував на тому, що:

1. Необхідно пам'ятати той факт, що флот не може мати незалежні від армії задачі. Але флот повинен мати змогу самостійно вирішувати задачі, котрі поставить сухопутне командування.

2. Командний склад повинен буди добре ознайомлений зі всіма родами військ.

3. Загальні навчання флоту та армії повинні проходити на регулярній основі.

4. Забезпечити успіх виконання завдань на морі можна силами малого флоту, оскільки в прибережних зонах малі кораблі з підводними човнами мають багато переваг над лінійним флотом.

5. Тактика використання сил малого флоту полягає у тому, щоб своїми діями заманювати флот ворога у зони, де сила лінійного флоту не є вирішальною. Тобто використовувати тактику активної оборони на морі[27;13].

Цікавою є робота К. Душенова «До історії малої війни на морі» 1928 р. Автор критикує погляди Петрова, акцентуючи увагу на тому, що погляди та принципи «старої школи» є хибними та недоцільними, оскільки побудова великого флоту є пережитком Російської імперії й на даний момент не відповідає реаліям радянської держави. А ті держави, які робили акцент на великий флот, в результаті були змушені вирішувати більшість своїх задач саме силами малого флоту. Тобто готувалися воювати на морі за одними правилами, а воюють за іншими. Тому СРСР не слід повторювати помилки як Російської імперії, так й інших морських держав, а одразу розвивати концепцію «малої війни на морі» [16].

Щодо представників «старої школи», то в цей час активну роботу здійснював лише М. Петров, котрий вступив у жваву дискусію. І у тому ж 1928 р. він опублікував низку статей, в яких наголошував, що «малий флот» повинен вести саме малу війну на морі з опорою на лінійні сили, вказуючи при цьому, що розбудова малого флоту не повинна йти на шкоду будівництву лінійного.

Окрім К. Душенова, в період 1927-1928 рр. багато критикував діяльність М.Петрова й А. Якімичев, який в своїх статтях на сторінках «Морського збірники» намагався довести, що силами малого флоту можна боротися з лінійним флотом супротивника. Тут треба зауважити, що Якімичев, на відмінну від інших представників «молодої школи», зробив більш глибокий аналіз попередніх війн на морі та більш детально розглядав теорію «старої школи», тому його критика теорії володіння морем була більш обґрунтованою. Також він не наголошував у своїх статтях на другорядності флоту [39].

Поворотним моментом стала поява проекту «Майбутня війна», розробленого 1927 р. штабом Червоної Армії, в якому стверджувалося, що до початку 1930-х рр. бойове застосування коаліційних флотів провідних капіталістичних держав на Балтійському та Чорних морів мало ймовірно. Але якщо все ж таки це відбудеться, то дії основних ймовірних супротивників носитимуть характер «дальньої блокади», тоді як військово-морські сили їхніх найближчих сусідів вестимуть «операції малої війни» проти морських угруповань СРСР. Також в квітні 1928 р. був направлений на погодження проект нової кораблебудівної програми, розроблений операторами штабу РСЧА. Але начальник Навчально-будівельного управління М. А. Петров, вивчивши дану програму, зробив висновок: «...Весь план складено з певною тенденцією нехтування військово-морськими силами» [64, с.195].

Петрова звинуватили у спробі розгорнути будівництво «великого флоту», але за нього заступився Р. Муклевіч, який вперше заявив про себе як прибічник активного захисту інтересів СРСР на морі, і наголосив, що флот країні вкрай необхідний[44]. Дана дискусія не могла вестися й надалі, оскільки, як таких, практичних результатів вона не давала. Тому для розв'язання розбіжностей між двома військовими відомствами 8 травня 1928 р. було організовано розширене засідання РВР СРСР, у якому взяла участь уся політична й військова верхівка. З питання флоту на цьому засіданні виступили два теоретика – М. Тухачевський

та М. Петров. М. Тухачевський заявив: «Ми знаходимося в становищі, прямо протилежному Японії та Великої Британії. Морськими операціями, навіть найпотужнішими, світових імперіалістів, не можна порушити ні нашу економічну, ні політичну цілісність» [32]. Таким чином, він заявив, що розбудова флоту не є доцільною. У відповідь М. Петров запропонував будівництво флоту розглядати не тільки з позиції вирішення поточних оперативних завдань, а також з урахуванням віддаленої перспективи, яка, на його думку, повинна була вселяти оптимізм. При цьому він наголосив, що морська політика СРСР є однією із найважливіших складових безпеки радянської держави [32].

В результаті обговорення було прийнято спеціальну постанову, якою вперше були документально зафіксовано та офіційно затверджено загальні стратегічні завдання, загальну ідею застосування та концепцію розвитку ВМС РСЧА на найближчу перспективу. Постановою РВР від 8 травня 1928 р. було затверджено оперативно-стратегічну концепцію, що увійшла в історію як «теорія малої війни на морі». Ідея «молодої школи» стала офіційно визнаною і єдино вірною. Саме з цього часу представники даної теоретичної школи почали диктувати свої пропозиції щодо розбудови та розвитку флоту.

Таким чином, в 1920-ті роки тривали жваві дискусії між теоретиками, в ході яких відбувалося становлення радянської теоретичної військово-морської школи. В цей період постали нові теоретики, чиї роботи напряму впливали на подальший розвиток військово-морського мистецтва в цілому. Але через те, що в ці роки радянська військово-морська думка розвивалася фактично з нуля й незалежно від інших держав, то, з одного боку, вона виробила принципово нові концепції та підхід до використання флоту, з іншого – було допущено велику кількість помилок, в цей період тривали в основному дискусії й більше звучала критика один одного, ніж здійснювалася спільна теоретична праця. В результаті військово-морська теорія Радянського Союзу страждала від «дитячих хвороб».

Розділ 2

РОЗВИТОК ТА ЗМІНИ В ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІЙ ДУМЦІ СРСР 1930-1941 РР.

1930-ті роки стали доволі складним періодом у розвитку військово-морської теоретичної думки: на початку періоду відбувався застій у теоретичних напрацюваннях, а декілька хвиль репресій зводили можливість появи нових теоретичних пропозицій практично нанівець.

2.1. Застій теоретичної думки у 1930-1935 рр. Здобутки 1930 р. для військово-морської думки стали результатом теоретичних напрацювань минулого десятиліття. Було видано два бойових уставу: «Бойовий статут Військово-морських сил РСЧА» (БУ-30) та «Наставляння щодо бойового застосування морської авіації».

БУ-30 ВМС став першим в історії радянського флоту нормативним документом, в якому було встановлено єдині вимоги та рекомендації щодо підготовки і ведення різнорідних (змішаних) та самостійних морських операцій. Головною особливістю Статуту був великий акцент на спільному і концентрованому використанню ВМС РСЧА[9].

Даний аспект впливав із ситуації, яка склалася в другій половині 1920-х років, коли провідна думка щодо оперативно-тактичних дій на морі була визначена поглядами теоретиків «молодої школи». Тобто цей статут є саме реалізацією військово-морської теоретичної думки другої половини 1920-х років.

Поява Бойового статуту мала ще вкрай важливий характер для подальшого розвитку проблематики з теорії подальшого застосування флоту. Вперше було чітко визначено місце морських сил не лише в загальній системі оборони країни, але й як невід'ємної частини РСЧА, що, на думку сучасних

дослідників, було помилковим. Також в статуті були названі сили, які входили до складу ВМС: сам флот, морська авіація, берегова оборона. До цього морська авіація була частиною сухопутної, а берегова оборона переходила від одного відомства до іншого. Завдяки цьому положенню морського статуту дана проблема була вирішена. Також було визначено основні задачі, характерні для вищеперерахованих сил [9].

Видання самого статуту означало, що був встановлений нерозривний зв'язок між теорією застосування ВМС та її практичним втіленням. Окрім БУ-30, в 1932 р. було видано ще дві важливі наукові праці: «Курс морської тактики. Артилерія та броня» Л. Гончарова [14] та «Позиційна служба підводних човнів» А.Лебедева [59]. Остання робота була повністю результатом теоретичних напрацювань 1920-х років, коли підводний човен розглядався виключно як прибережна зброя.

Усі вищеназвані праці були хоч й вкрай важливими, але, як було зауважено вище, стали результатом теоретичних напрацювань минулого десятиліття. Щодо розробок військово-морської теорії, то перша половина 1930-х років стала періодом певного застою. Пояснюється це тим, що після того, як офіційного статусу набула програма й теорія «молодої школи», почалися масові репресії та гоніння представників «старої школи». Всіх, хто хоч якимось чином підтримував погляди М. Петрова та Б. Жерве, заарештовували та звільняли з роботи. На самих видатних теоретиків «старої школи» було повішано ярлики ідеологічних диверсантів, які своїм неправильним вченням з використання ВМС підривали обороноздатність СРСР. Цікавим фактом явилось те, що від цих репресій були не в захваті й представники «молодої школи». Наприклад, В.Беллі засуджував звільнення всіх старих спеціалістів, що, на його думку, було вкрай помилковим рішенням [65, с. 135]. Не стояв осторонь й Р. Муклевич, котрий, хоч й критикував ідеї «старої» школи, але поважав її представників, особливо Б.Жерве, який свого часу навчав його. За це Р. Муклевича звільнили

від керівництва флотом, на його місце поставили теж представника «молодої школи» – військового комісара О. Александрова. Навіть Тухачевський, людина, яка весь час виступав за те, щоб ліквідувати флот у тому вигляді, який він мав на той час, виступав проти таких радикальних методів [50, с.178].

Результат не забарився, повсюди почали просувати теорію «малої війни на морі», котра без конкуренції перетворилася на однорідну дискусію, що тривала майже п'ять років. Тобто, як таких, нових пропозицій з цієї теорії було вкрай мало.

Добре характеризують ситуацію у цей період декілька публікацій, які дивом з'явилися. Наприклад, морський офіцер В. Улановський писав, що на військово-морському теоретичному фронті повне затишшя, основна причина цього полягає у тому, що було кадрове послаблення в академіях та наявна відсутність військово-морського дослідницького центру як такого, що існував лише на папері [37].

В статті В. Новицького «В пошуках нового Колумба» зазначалося, що на даний момент у СРСР присутня криза стратегічної думки щодо розвитку теорії використання флоту [27]. Було піддано критиці й працю членів інституту народного господарства та світової торгівлі Л.Н. Іванова та П.І. Смірнова «Англо-американське морське суперництво 1916-1931 рр.», в якій автори дійшли протилежного офіційній морській політиці висновку. В результаті книга так й не була видана великим накладом. Тому з певністю можна сказати, що головною слабкістю прихильників концепції «малої морської війни» було те, що вони некритично ставилися до армійських теоретиків, котрі були зацікавленні у малому флоту, оскільки це дозволяло більш активно розвивати сухопутні теорії. Також здійснювалося повне ігнорування вивчення інших концепцій, зокрема, зарубіжних держав, та вибіркоче використання досвіду минулих війн [65, с.146].

Як результат, в даний період з'явилися лише дві по-справжньому

повноцінні теоретичні роботи: «Критика теорії володіння морем» О.Александрова, опублікована 1930 р., та «Операції підводних човнів» О. Александрова, І. Ісакова та В. Беллі, опублікована 1933 р. У тому ж 1933 р. було закладено програму розвитку ВМС на другу п'ятирічку (1933-1937 рр.), оскільки план першої був повністю зірвано й не відповідав потребам.

О. Александров у своїй праці «Критика теорії володінням морем» на основі досвіду минулих воєн намагався довести той факт, що теорія «володінням морем» є застарілою й недоцільною на даний момент, роблячи при цьому акцент на наступних положеннях:

1. Теорія «володінням морем» як в радянській, так й в зарубіжній військово-морській літературі є основною орієнтуючою теорією ведення війни на морі. Така ситуація склалася, в першу чергу, через недостатню ревізію даної теорії. Тут одразу треба зауважити той факт, що, незважаючи на те, що вже на час написання цієї роботи в СРСР було офіційно прийнято теорію «малої війни» на морі, все-таки основою військово-морського мистецтва залишалася «теорія володінням морем».

2. Необхідно остаточно відмовитися від «теорії володіння морем» для того, щоб розчистити шлях для подальшого розвитку військово-морської наукової думки саме для практичних потреб СРСР на морі.

3. Треба, в першу чергу, орієнтувати радянську військово-морську науку лише на передові «опорні пункти» сучасної морської війни. І будувати теорію, не лише опираючись на сьогодення, але й на далеку майбутню перспективу, що неможливо зробити, орієнтуючись на старі теорії ведення війни на морі [4].

Окрім цієї роботи, Александров написав ще праці «Операція на морських комунікаціях. Оперативний нарис»[1] та «Військово-морські сили капіталістичних держав»(1934 р.) [2]. Дані роботи дуже добре відображають тогочасну військово-морську думку СРСР. Але в той же час О. Александров був одним із небагатьох тогочасних теоретиків «молодої школи», хто глобально

підходив до вирішення проблем, які стосувалися теорії ведення війни на морі. Слід виділити ще один теоретичну роботу Александрова «Противодесантна операція. Оперативний нарис» (1933 р.), де на основі теорії «малої війни» на морі автор показував, як можна боротися з десантом супротивника [5].

Щодо самих десантних операцій, то над даною темою активно працювали представники як «старої», так й «молодої» школи. Незважаючи на це, дана тематика є найменш вивченою проблемою в історії військово-морського мистецтва. Особливістю даної теми є те, що більшість тодішніх теоретиків десантних операцій у майбутній війні розглядають її не як один із окремих етапів розвитку військово-морського мистецтва, а як ідеї війни на морі в цілому. Хоча саме десантним операціям присвячено велику кількість праць військових теоретиків: В.К. Лукіна, Б.Б. Жерве, О. В. Неміца, А.А. Саковича, М. О. Петрова, П.В. Гельмерсона, І.І. Степановича, В. О. Петровського, О. І. Верхового, І.М. Лудрі, В.О. Беллі, М. Тухачевського, О.П. Александрова[52, с98].

Однак, маючи величезну теоретичну базу, концепція проведення десантних операцій була лише частково реалізована в бойових уставах. Повноцінних документів, котрими користувалися всі органи ВМС, так й не було створено. Також авторство даної теорії не можна віднести чітко до «молодої» або «старої» школи, оскільки цілі, задачі та етапи десантної операції обидві школи визначили майже однаково, різниця була лише у способі проведення та кількості сил. Не можна віднести й до певного періоду, оскільки, незважаючи на дискусії та перехід від однієї теорії до іншої, теорію десантних операцій розробляли упродовж всього міжвоєнного періоду, вона була поза дискусій. Тому дана тема заслуговує окремого вивчення.

Значимою була й праця групи авторів «Операції підводних човнів», де зазначалося, що «розвиток підводної та повітряної зброї остаточно дискретизував саму суть теорії володінням морем» [6]. Не дивлячись на

колосальний розвиток засобів боротьби з підводними човнами, «сам підводний човен як зброя залишився непереможним в морських операціях Першої світової війни» [6]. Автори зробили акцент на тому, що один підводний човен здатний потопити або вивести із ладу цілий лінкор, а також своїми діями погрожувати великим маневровим з'єднанням ворожих кораблів. В той же час декілька підводних човнів здатні взагалі стиснути дії цілих флотів [6].

Дані твердження виявилися ключовими, оскільки саме на основі цих положень розроблялися нормативні документи з використання підводних човнів та включення їхньої великої кількості у програми військового суднобудівництва. Багато з цих положень в результаті будуть широко використовуватися вже під час Другої світової війни, а твердження, що необмежена підводна війна буде неминучою у майбутньому великому конфлікті, можна вважати взагалі пророчими.

Але тут також треба звернути увагу на той факт, що дана робота не обмежує використання підводних човнів біля берега, але передбачає використовувати їх на далеких морських комунікаціях ворога. Тобто, з одного боку, автори вважають, що лінійні сили є доволі вразливими перед підводним човном, а значить, теорія «володіння морем» перестала бути актуальною. З іншого боку, низка положень про використання підводних сил вказують на те, що місце лінійних сил можуть зайняти саме підводні, тому що саме підводний човен може забезпечити панування на морі найбільш ефективно. Таким чином, відбулося переосмислення теорії «володіння морем», а не її критика.

Як результат, всі вищевказані положення та пропозиції знайшли своє місце в документі «Основні погляди на розвиток ВМС РСЧА на другу п'ятирічку», де було чітко визначено, що для досягнення повного контролю й безпеки морських комунікацій СРСР потрібно забезпечити всім необхідним згідно з прийнятою теорією «малої війни на морі» на чотирьох основних морських театрах (Балтійський, Чорноморський, Далекосхідний та Північний)

[44].

У підсумку можна сказати, що перша половина 1930-х років для розвитку військово-морської думки були найменш продуктивною за весь час існування радянської держави. Хоча деякі ідеї й висловлювалися, але їх було замало. Реалізація теоретичних напрацювань у цей період обмежилася декількома рядками в суднобудівній програмі другої п'ятирічки.

2.2. Теорія використання ВМС під час будівництва «великого флоту» 1936-1941 рр. В кінці 1935 р. політична верхівка СРСР, яку очолював Й. Сталін, прийняла рішення про початок будівництва «великого морського і океанського флоту»[78, с.344]. Серед причин різкого перегляду застосування ВМС дослідники виділяють декілька версій.

Перша версія базується на тому, що завдяки індустріалізації в СРСР було створено всі необхідні економічні передумови, що дали змогу поставити питання про будівництво повноцінного флоту, котрий би в повній мірі відповідав інтересам Радянського Союзу. Дана версія була популярна серед дослідників 1960-1970-х рр., таких, як С.Г. Горшков, П.Б. Павлович та низки інших [74;47]. Дані висновки були зумовлені, в першу чергу, цензурою та недоступністю низки архівних документів.

Прихильники іншої версії, такі, як А.В. Басов, стверджували, що головною причиною підвищеної уваги до флоту у другій половині 1930-х років стала несприятлива військово-політична обстановка, що склалася на той час з вини держав-агресорів: Німеччини, Японії та Італії. Як результат, радянське військово-політичне керівництво почало застосовувати всі можливі заходи для зміцнення оборони СРСР, у тому числі й на морі [43, с.156].

Третя версія передбачає, що велику роль у цьому питанні відіграла Лондонська конференція 1930 р., коли низка делегатів знехтувала інтересами Радянського Союзу. Як результат, Сталін здійснив перехід до політики

прискореного розвитку ВМФ. Не останню роль зіграв й той факт, що через низку невдач на політичному фронті Радянський Союз почав нарощувати морські сили для демонстрації могутності й впливу на міжнародну обстановку. Серед радянських авторів таку думку висловив колишній нарком Військово-морського флоту Н.Г. Кузнецов [22; 55].

Серед сучасних дослідників цікаву думку висловив М.С. Монаков, який на основі аналізу документів, уведених у науковий обіг в останні роки, та низки публікацій 1980-х-1990-х рр. у російських та зарубіжних виданнях зробив наступний висновок: всі вищеназвані версії не суперечать історичним фактам, проте жодна з них не розкриває всього комплексу причин, що спонукали керівництво СРСР приступити до широкомасштабного військово-морського будівництва. Далі автор наголосив, що у середині 1930-х гг. почався черговий тур гонки військово-морських озброєнь (фактична відмова від обмежень у цій сфері була оформлена англо-німецькою морською угодою 1935 р.), та відзначив той факт, що найбільш активно включилися у цю гонку держави, які стали найімовірнішими противниками СРСР у майбутній війні: Німеччина, Італія та Японія. До вищесказаного додається ще й те, що 2 травня 1935 р. було підписано радянсько-французького договір про взаємодопомогу, який був дуже схожий на низку договорів, укладених перед Першою світовою війною, коли флотам відводилася головна роль в забезпеченні безпосередньої стратегічної взаємодії між збройними силами коаліції та в обороні океансько-морських комунікацій між союзними державами [65;55].

Не нехтував Радянський Союз й досвідом Першої світової війни, коли оборона своїх морських комунікацій вимагала розгортання великих угруповань, що будуть здатні до дій у дальній морській зоні. Цей факт також означав, що СРСР почав відходити від досвіду Громадянської війни й інтервенції, коли більшовики ставили лише задачі оборонного характеру. Як результат, головним мотивом для прискореного будівництва океанського флоту було виражене

прагнення Радянського Союзу відігравати більш помітну роль серед великих держав існуючої на той час системи міжнародних відносин.

Не меншим стимулом для розбудови флоту стали невтішні для СРСР результати у низці конфліктах 1930-х років. Спроби захисту Китаю під час війн з Японією (1931-1932 рр., 1937-1938 рр.), війна в Ефіопії 1935-1936 рр. та Громадянська війна в Іспанії закінчилися фактично провалом для морських сил СРСР, оскільки виконувати задачі на далеких комунікаціях радянський флот не міг. Як результат, всі наведені факти вказували тодішньому радянському керівництву лише один шлях розвитку ВМС – будівництво «великого флоту». Тому одразу після оголошення нового курсу розпочалися теоретичні розробки застосування великого флоту у майбутній війні.

Результатом переходу до нового курсу розвитку ВМС став тимчасовий бойовий статут ВМС СРСР, прийнятий 26 березня 1937 р. (БС МС 37). Саме в ньому були поставлені задачі підтримувати сили флоту у постійній готовності до наступальних дій у відкритому морі, повітрі та біля берега й баз супротивника[10]. Це означало, що тодішнє вище командування почало багато уваги приділяти підготовці флоту до активних бойових дій саме на океанських просторах. Також в цьому статуті були закладені основні принципи теорії «глибокого бою», що передбачала наступне: всіма зусиллями добитися поразки супротивника на всю глибину оперативного строю його сил, подальшій його ізоляції, та сковування інших ворожих з'єднань на другорядних напрямках.

Зовсім по-новому в статуті 1937 р. була переглянута роль лінійних сил. Так, якщо у попередньому статуті 1930 р. (БС-30 ВМС) кораблям з великим калібром відводилося основна роль у наступальних або оборонних операціях, то в новому статуті у лінійних сил була вже скромніша роль: артилерійський вогонь лінійних кораблів вже не вважався такою необхідною умовою для нанесення головного удару по силам супротивника. Тому можна зробити висновок, що важливою особливістю нового статуту було роз'яснення відносно

того, що склад сил, які наносять головний удар, повинен бути залежним від самої обстановки бою (чи ситуації в певному регіоні). Це не означало, що лінійним силам надавалася другорядна роль, відтепер лінкори можна було не «тягати» по всім фронтам, а використовувати їх там, де вони більше потрібні. Також було допущено те, що у віддалених районах реалізувати теорію «глибокого бою» можна й підводними силами [10; 9].

Великою відмінністю від БС ВМС 1930 р. було те, що у тимчасовому БС МС 1937 вказувалося на те, що для розгрому противника вже недостатньо простого зосередження сил, як було прийнято раніше, а необхідно їхня чітка та безперервна взаємодія на всю глибину бойових порядків супротивника. Далі було наголошено на тому, що оптимальною організаційною формою для сил, що взаємодіють у морському бою, визнається саме маневрене з'єднання, що складається з корабельних та авіаційних тактичних груп [9;10]. Це означало, що радянська військово-морська теоретична думка зробила значний крок уперед, й відбувся перехід від епізодичної взаємодії різнорідних сил до визнання її як найважливішого з принципів застосування сил флоту. Вперше офіційно вводилося поняття «бойовий порядок». Саме тому в новому статуті так багато уваги почали приділяти й морській авіації та задачам, котрі вона повинна вирішувати. Це було зумовлено тим, що на той час військова авіація значно просунулася вперед й відкрила нові можливості, також були й великі теоретичні напрацювання щодо використання повітряних сил.

Великої уваги заслуговує ще один важливий документ, який вийшов одночасно з БС МС 37, – «Настанова з бойового застосування морської авіації» (1937 р.). Цей документ регламентував призначення та завдання морської авіації, основи організації бойового порядку, розвідки, дії проти військово-повітряних сил противника та низку інших задач. Як і бойовий статут 1937 р., цей документ мав низку доволі серйозних відмінностей від Настанови, виданої у 1930 р. Наприклад, якщо 1930 р. морська авіація розглядалася як

«допоміжний бойовий засіб, який має основне призначення сприяти успіху операцій морських сил» [11;26], то відповідно до Настанови 1937 р. вона визнавалася «спеціальним родом морської збройної сили призначеним для бойових дій на морських театрах» [11]. Якщо у Настанові 1930 р. серед завдань, що вирішувалися морською авіацією, на перше місце ставилося обслуговування морського флоту та берегової оборони й повітряну розвідку, то в 1937 р. головним завданням вже була участь у всіх операціях на морському театрі проти ворожого флоту, десантів, укріплених районів, баз та морських сполучень супротивника [26].

Тому можна сказати, що дані документи є повним переосмисленням застосування ВМС у майбутній війні. Також можна побачити, що в цих документах відбулася відмова від «теорії малої війни на морі», але в той же час сама ідея прибережних оборонних боїв нікуди не зникла. Хоча в той же час й поверненням до класичної теорії «володіння морем» ці положення важко назвати, оскільки лінкори залишилися основою флоту, але вже не відігравали ключову роль в морських операціях. Скоріш відбулося ще одне переосмислення теорії «володіння морем». Відбулася й відмова від ідеї генеральної битви, оскільки сама теорія «глибокого бою» передбачає низку битв на окремій ділянці моря. Із вищесказаного випливає той факт, що Радянський Союз почав створювати принципово нову теорію використання та розвитку ВМС у майбутній війні [10].

Але вже за рік відбулася катастрофа. Розпочаті масові репресії 1937-1938 рр. завдали непоправного удару по теоретикам. Більша частина представників «молодої школи» була просто розстріляна, серед них такі видатні теоретики, як Р. Муклевич, К. Душенов, Лудрі. Не оминули репресії й представників «старої школи»: їх в основному заарештовували. В результаті Радянський Союз втратив в буквальному сенсі цінних кадрів, котрі могли просувати теоретичний розвиток застосування ВМС. Більше не було дискусій та суперечок між

теоретиками. Особи вищого командного складу Військово-Морських Сил РККА почали утримуватися від публічного викладу власних поглядів на проблеми будівництва та оперативного стратегічного застосування ВМС, навіть тоді, коли їх особиста думка відповідала позиції керівників партії та держави [80, с.205].

Щодо причин репресій теоретиків дискусії йдуть й до сьогодні. Але більшість істориків дотримується думки, що «молоду школу» майже в повному складі репресували через її стійку прихильність до концепції «малого флоту», що стала однією з суб'єктивних перешкод для будівництва «великого флоту». Частина представників «старої школи» була репресована через хаос, який відбувався в цей тяжкий час. В будь-якому випадку, саме через репресії відбувалися катастрофи на початковому етапі війни. Теорія була створена, а реалізувати її в реальному бою мало хто був здатний, оскільки майже всі, хто це міг зробити, були розстріляні [56;50].

Незважаючи на репресії, розробка та реалізація теоретичної думки не зупинялася, лише змінився її характер. Якщо для попереднього періоду була характерна сукупність великої кількості теоретичних робіт й рішень низки з'їздів, на основі яких здійснювалась практична реалізація теоретичних думок, то після 1937 р. ніяких великих напрацювань окремих теоретиків не було, а відбувалася реалізація, яка базувалася частково на попередніх працях та рішеннях чисельних нових з'їздів та курсу партії. В результаті, окрім тимчасового Бойового статуту Морських Сил 1937 р. та тимчасової Настанови з бойового застосування морської авіації, вже в 1939 р. було введено в дію тимчасову «Настанова з бойової діяльності підводних човнів»[12] та «Тимчасову Настанову з бойового застосування бомб авіацією Військово-Морського Флоту»[65, с.188]. У 1940 р. побачили світ тимчасова «Настанова з бойової діяльності мінно-торпедної авіації» та «Настанова з бойової діяльності штабів з'єднань Військово-Морського Флоту». Крім того, у ці ж роки було

видано нові правила артилерійської та мінної служби. Незважаючи на низку нових положень та закладених принципів, всі вище перераховані документи мали загальний та рекомендаційний характер.

Нові офіційні погляди з теорії використання ВМС впроваджувалися та реалізовувалися, в першу чергу, через систему підготовки кадрів. У 1938-1940 рр. були написані заново курси лекцій зі стратегії, оперативного мистецтва та тактики ВМФ для слухачів ВМА та курсантів військово-морських училищ. Упродовж 1940 р. було скликано дві важливі наради: одна – в Ленінграді, інша – в Москві, до участі в яких залучили викладачів Військово-Морської академії. На цих нарадах підіймалася низка питань щодо використання флоту, однак, якщо з лінійними силами все було зрозумілим, то гостро було поставлено питання щодо використання авіаносців та великих підводних човнів. Але в нормативних документах реалізувати висновки цих нарад так й не встигли через війну [31].

Отже, період 1930-тих років для розвитку теорії використання та розвитку ВМС носив доволі складний, а інколи й суперечливий характер. В першій половині 1930-х р., не зважаючи на міжнародну обстановку, Радянський Союз підтримував теорію «малої війни на морі», хоча в бойовому морському статуті 1930 р. було чітко прописано важливу роль лінійних сил. Вже в другій половині 1930-х р. почала посилюватися тенденція видання низки документів, де було подано рекомендації й принципи ведення морської війни. Також відбулося повне переосмислення теорії «володіння морем».

Цікавим виявився й той факт, що до 1935 р. низка теоретиків працювали індивідуально, активно при цьому висловлюючи свою думку. Після 1935 р. почали з'являтися колективні теоретичні напрацювання, що, в першу чергу, практично реалізовувалися в нових документах та курсах лекцій ВМА. Та все ж таки, незважаючи на низку недоліків, таких, як прагнення до створення однієї цілісної доктрини й єдиного погляду на розвиток ВМС, радянськими

теоретиками було розроблено низку положень з використання різних сил: починаючи від класичних лінійних, завершуючи підводними човнами та авіацією. Як результат, Радянський Союз, вступаючи у війну, був теоретично підготовлений, але репресії та невиконання суднобудівельної програми у повному обсязі створили низку проблем, які вплинули на подальший розвиток військово-морського мистецтва у цілому.

Розділ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ВТЕЛЕННЯ ТЕОРІЇ

ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1941-1944 РР.

Незважаючи на інтенсивність бойових дій, теоретичні напрацювання з використання флоту не припинялися. Але змінився принцип підходу до реалізації теорії. До війни теоретики спочатку на основі досвіду війн, які відбулися до 1940-х років, розробляли власні теоретичні погляди з використання флоту і далі активно дискутували. Далі теоретичні напрацювання реалізовувалися в бойових статутах ВМС та настановах з використання різнорідних сил флоту. Під час війни теоретики повністю зосередилися на аналізі та висновках перших операцій ВМС СРСР, в результаті вийшла низка рекомендацій щодо проведення операцій. Реалізацією цих рекомендацій були саме бойові дії, а не правові документи, як раніше. Основними театрами, на яких реалізовувалися всі теоретичні напрацювання, стали Балтійське, Чорне та Північні моря.

3.1 Дії Північного та Балтійських флотів. Північний та Балтійський моря були найбільш складними морським театрами воєнних дій. Шторми, часті густі тумани, постійний холод та велика кількість малих бухт та заток робили його доволі специфічним та екстремальним для служби. Незважаючи на вищеназвані фактори, цей театр залишався одним із найважливіших, оскільки саме через нього проходили конвої – як союзників, так і німецькі. Тому інтенсивність бойових дій на морі тут була найбільшою [43, с.143].

Великого значення для Північного флоту мали дії підводних човнів, на них як до війни, так й після покладали великі надії. В результаті інтенсивність їхнього застосування на протязі всієї війни була доволі високою.

На протязі всієї війни спосіб використання підводних човнів змінювався.

Першим був позиційний метод, котрий добре опрацювали перед війною. Суть цього методу зводилася до наступного. Для підводних човнів територія від Тромсе до Варангер-фіорду була поділена на 8 позицій, їхні розміри були досить великими, нарізка їх визначалася переважно географічними умовами району. Даний спосіб дуже схожий з крейсерським, але між позиціями були досить широкі розмежування. На сусідню лінію підводним човнам заходити заборонялося. Далі підводні човни займали позицію й чекали, поки крізь їхню позицію пройде ворожий корабель, при цьому вони діяли одні й самостійно, тому, якщо навіть підводний човен й натикався на ворожий конвой, то сам добивався невеликих успіхів. Також цей метод мав доволі пасивний характер, що робило його вкрай малоефективним. При цьому, як такої, взаємодії між підводними човнами та іншими силами флоту не було. Причинами використання даного методу можна назвати ненадійність зв'язку підводних човнів з береговими пунктами управління та відсутність бойового досвіду командирів [81;72].

Але після того, як стало більш-менш відомо про характер дій ворожого флоту, підводні човни стали використовувати метод крейсерства у зазначеному районі. В основному він припадає на 1942-1943 рр. Даний метод був доволі схожим з попереднім, але вже підводні човни могли підтримувати один одного й переходити із одного району в інший. Також було встановлено постійний зв'язок з іншими підводними човнами та літаками розвідки. Не менш важливим був й той факт, що командирам дали набагато більше свободи дій. Тобто не потрібно було так часто звертатися до штабу. В результаті ефективність значно зросла, але з часом супротивник почав посилювати оборону проти підводних човнів. З часом метод крейсерства перестав практикуватися так часто й не був вже основним. Командування перейшло на новий метод – «нависаючої завіси».

Даний метод був вперше застосований у січні 1944 року. Суть його полягала в тому, що для підводних човнів було визначено чіткі райони

очікування, розташовані за 20-30 миль від берега. Перебуваючи у цих районах, підводні човни тримали радіозв'язок з літаками-розвідниками та штабом флоту, цим самим утворюючи завісу, що нависає над певною ділянкою прибережної комунікації ворога[72; 41]. Одночасно в районі зосереджувалися до 5 підводних човнів, котрі самостійно обирали місце й час атаки в межах зони. Після завершення атаки вони поверталися в райони очікування, де робили зарядку батарей. Якщо боєприпаси й стан підводного човна дозволяли продовжувати операцію, то вони чекали нових даних щодо розташування ворожого флоту й при цьому самі його активно шукали. Саме цей метод став основним у застосуванні підводних човнів на Півночі до кінця війни. Його реалізація стала можливою лише завдяки зв'язку з іншими силами флоту, починаючи з літаків й завершуючи торпедними катерами. Завдяки даному методу командуванню вдалося зменшити втрати серед підводних човнів, а можливість більш оперативного управління групами підвищувала ефективність дій. Таким чином, метод «нависаючої завіси» став своєрідним різновидом групового маневреного методу бойового застосування підводних човнів.

Не менш важливим було й управління підводними човнами. Справа у тому, що до грудня 1942 р. управління підводними човнами здійснювалося командувачем флотом. Через командира бригади він ставив підводним човнам завдання, визначав терміни виходу в море й повернення до бази, призначав позиції чи райони бойових дій. Тобто на всіх етапах операції підводні човни знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні командувача флотом. Цей спосіб управління був розроблений ще до війни, але на початку продемонстрував свою повну неефективність [54;59]. Поганий зв'язок, велике навантаження на штаб й неможливість бачити повноту картини бойових дій змусили передивитися методи управління. Починаючи з грудня 1942 року систему управління підводними човнами було кардинально змінено. Управління підводними човнами повністю перейшло командирі бригади

підводних човнів. Відтепер командувач флотом ставив бойове завдання бригаді підводних човнів, хоча він й надалі контролював через свій штаб виконання цих завдань, але давав вже загальні вказівки щодо бойового застосування. В той же час командир бригади підводних човнів самостійно керував підводними човнами під час вирішення ними поставлених завдань. Також, в свою чергу, командирам підводних човнів надавалася майже повна свобода дій щодо виконання бойового завдання. Це покращило загальні бойові результати. Тому ця система проіснувала на Північному флоті до кінця війни.

Важливим стало й використання морської авіації. Але головною проблемою було, те на початку війни у повітряних сил було всього 116 літаків застарілих типів, а мінно-торпедна авіація на флоті була взагалі відсутня, а бомбардувальна авіація була явно недостатньою для вирішення завдань. В той же час з самого початку війни авіація флоту залучалася для підтримки сухопутних військ. Внаслідок цього на початковому етапі війни морська авіація не вела активних дій на морі [72].

Щодо методів, то на початку війни використовували в основному крейсерство, суть якого полягала в тому, що одиночні літаки-торпедоносці (інколи пара, рідко – декілька пар) вилітали в заданий район на самостійний пошук ворожого флоту. При виявленні супротивника екіпажі оцінювали обстановку та здійснювали атаку. На протязі всієї війни цей метод був основним. Але через зміни оперативно-стратегічної обстановки на театрі, збільшення чисельності авіації, зміни її якості та накопичення бойового досвіду, командування почало практикувати й групове застосування авіації. В той же час крейсерство й надалі активно використовували. Групові удари здійснювалися в основному невеликими однорідними тактичними групами по 2-3 бомбардувальники. Але після того, як почалося масове надходження на флот торпедоносців та збільшення числа бомбардувальників, групові удари стали застосовуватися значно частіше [43; 41 с.159].

Починаючи з 1943 року для підвищення ефективності стало широко практикуватися використання різнорідних груп, які склалися з торпедоносців, бомбардувальників, штурмовиків і винищувачів. Склад ударних груп безперервно зростав до самого кінця війни. Це дозволяло безперервно атакувати флот супротивника та порушувати його комунікації на постійній основі. Продовжували вдосконалюватись й тактичні прийоми дій авіації. Літаючи на різних висотах й атакуючи з різних напрямів, супротивник був вимушений розпорошувати на великій площі своє ППО. В результаті її ефективність падала. Великим досягненням бойового застосування морської авіації стало те, що до кінця війни почала складатися оперативна та тактична взаємодія авіації з іншими родами сил флоту: підводними човнами та торпедними катерами. Все частіше були випадки коли напади на ворожий флот здійснювали як авіація, так й підводні човни разом із торпедними катерами.

Щодо дії надводних кораблів, то на морських комунікаціях супротивника найбільш систематично діяли лише торпедні катери. Невелика кількість есмінців в основному використовувалися для захисту конвоїв та пошуку підводних човнів.

На комунікації ворога торпедні катери виходили лише у темний час доби. Більш активно вони почали діяти тільки в 1944 р., коли кількість торпедних катерів значно збільшилася, й було сформовано повноцінну бригаду. Торпедні катери використовувалися в основному у три способи: вільний пошук; пошук за даними розвідки; пошук разом із авіацією. До кінця 1943 року, як правило, застосовувався метод вільного пошуку. Але його ефективність була вкрай низькою.

Переломний момент із застосування торпедних катерів настав після того, як радянській авіації вдалося завоювати панування в повітрі в 1944 р. Тоді торпедні катери вже здійснювали пошук при забезпеченні розвідувальної авіації та перейшли переважно до денних атак. До тактичної групи почали

включати до 4 катерів [49; 54].

Почали практикувати й виходи одночасно двох-трьох тактичних груп для розширення фронту пошуку, а наявність на озброєнні радіолокації дозволяла здійснювати взаємний обмін інформацією та на її основі організовувати чітку взаємодію груп. Управління безпосередньо катерами тактичної групи під час бою у морі здійснювалося командиром групи, що був на одному з катерів.

У 1943 – 1944 рр. мала місце й тактична взаємодія торпедних катерів та берегової артилерії. Сутність її полягала в тому, що катери атакували транспорти супротивника у період інтенсивного обстрілу береговими батареями кораблів охорони. В той же час берегова артилерія в основному діяла рідко й не виправдала очікувань. Були й випадки спільних дій торпедних катерів з винищувальною та штурмовою авіацією, коли катери прикривалися винищувачами та завдавали ударів разом із штурмовиками [61].

Успіху спільних дій торпедних катерів та авіації у 1944 р. значною мірою сприяла розробка штабом флоту відповідних документів. Так, на початку травня 1944 р. штабом Північного флоту було видано спеціальну Настанову із спільних дій торпедних катерів з винищувальною, штурмовою та бомбардувальною авіацією. Але вона мала виключно рекомендаційний характер.

Досвід застосування торпедних катерів показав, що повинні бути командири двох типів: одні – це ті, хто чудово проводять набігові операції, інші – це ті, які добре б'ють ворога біля свого берега. Класичні приклади: Шабалін Олександр Осипович та Алексеєв Володимир Миколайович. Підготувати командира торпедного катера в принципі неможливо. Офіцери ж оперативних відділів штабу флоту й штабів з'єднань флоту як раз й повинні бути підготовлені для керівництва торпедними катерами у будь-яких умовах.

Балтійський театр бойових дій був унікальним не лише для СРСР, а й для всього світу, оскільки таких умов, як Балтійський флот, не мав жоден інший. Це

було зумовлено доволі швидким і вкрай несприятливим для Радянського Союзу розвитком подій у Прибалтиці в перші місяці війни. Як результат, виникла доволі гостра необхідність перебазування всіх сил Балтійського флоту у східну частину Фінської затоки. Цей маневр значно полегшив противнику організацію захисту своїх комунікацій на Балтійському морі [72].

Незважаючи на низку проблем та тяжкість ситуації, підводні сили Балтійського флоту протягом 1941-1942 рр. намагалися систематично діяти на комунікаціях ворожого флоту на Балтиці. Основним методом використання підводних човнів довгий час залишався позиційний. Але великі простори району та недостатня кількість підводних човнів напряду впливали на успішність дій.

Після успіхів на Північному флоті стали застосовувати метод крейсерства у призначеному районі, а позиційний метод застосовувався лише у Фінській затоці. Але треба зауважити, що головною особливістю використання підводних човнів на Балтиці впродовж 1941-1942 рр. була необхідність форсування мінних загороджень Фінської затоки. Ситуація погіршилася після того, як в березні 1942 р. ворог захопив такі важливі острови, як Гогланд та Великий Тютерс. Тоді єдиним способом перейти Фінську затоку стало використання підводних човнів [42;74].

В результаті усі підводні сили Балтійського флоту, котрі можна було використати в 1942 р. для бойових дій, були поділені на три ешелони залежно від ступеня їхньої бойової готовності для форсування Фінської затоки. План передбачав організацію переходу підводних човнів у три етапи. Складність проходження, окрім наявності мінних полів, полягала й у тому, що підводні човни всі три етапи повинні були здійснювати в підводному положенні, спливаючи лише для зарядки акумуляторів у нічний час. Для проведення таких складних операцій Штабом бригади було розроблено рекомендовані курси форсування мінних загороджень. На протязі всієї війни дані курси змінювалися

та доповнювалися залежно від обстановки та аналізу попередніх операцій [74].

Але до кампанії 1943 року супротивнику вдалося значно посилити мінні загородження на протичовнових рубежах, які перекривали всю затоку. У районі між Голландським та Порккляудським рубежами діяло цілих 5 пошуково-ударних груп з 2-3-х кораблів, інтенсивно діяла й авіація ворога, котра не давала змогу радянським човнам, навіть у нічний час, надовго спливати; в той же час на островах та узбережжі були встановлені артилерійські батареї. Ці сили та засоби утворили єдину протичовнову зону глибиною понад 150 миль. Ніде до й під час Другої світової війни не створювалося таких сильних протичовнових рубежів, як у Фінській затоці. В результаті дії підводних сил Балтійського флоту були майже заблоковані. Більшість спроб прорватися через ряд загороджень закінчувалися провалом, а невеликі успіхи стали виключенням [41, с.165].

Дії підводних човнів було відновлено лише у другій половині 1944 р., після виведення з війни Фінляндії і посилення радянської авіації в даному регіоні. Також завдяки завоюванню панування в небі тральщики Балтійського флоту проводили активне розмінування затоки та прокладали нові шляхи для підводних сил.

Щодо авіації, то тут в основному використовувалися торпедоносці, котрі аж до 1944 року застосовували метод крейсерства. Групове використання авіації стало основним лише після перебазування її на звільнені аеродроми Балтії. Головна проблема у використанні торпедоносної авіації проти ворожого флоту противника в 1943 р. полягала насамперед у значному віддаленні системи базування морської авіації [49].

Незважаючи на складність, досвід використання підводних сил Балтійського флоту дозволив виявити справжню значущість маневрених та позиційних сил та засобів боротьби з підводними човнами саме на закритому морському театрі. Противнику вдалося створити у Фінській затоці доволі

серйозні протичовнові рубежі, основою яких були щільні мінні загородження та протичовнові мережі. Як результат, в цих умовах самостійне подолання цих рубежів було майже нереальним [42].

Потрібно було використання різнорідних сил флоту, їх сильне забезпечення як матеріально, так й інформаційно, що у даній обстановці виливалося в самостійну оперативно-тактичну завдання флоту. Але створити таке угруповання в умовах 1943 року і початку 1944 року командування Балтійського флоту об'єктивно не мало можливості.

3.3. Специфіка застосування Чорноморського флоту. Чорноморський театр бойових дій був доволі унікальним та мав низку особливостей, які впливали на подальший розвиток військово-морського мистецтва. З перших днів радянсько-німецької війни Німеччина зі своїми союзниками активно проводили конвоювання, яке здійснювалося в основному міноносцями, сторожовими катерами, самохідними десантними баржами і канонерськими човнами. Крім того, на першому етапі війни німецька авіація повністю панувала у небі [53, с.154].

В результаті командування ЧФ СРСР вимушено було діяти в основному проти морських комунікацій супротивника. Особливістю дії ЧФ на морських комунікаціях супротивника було досить інтенсивне використання великої кількості надводних кораблів у прибережних зонах. До кінця 1943 р. командування ЧФ ретельно планувало та проводило набігові операції на прибережні комунікації ворога для підтримки сухопутних сил, що повністю відповідало військовій доктрині СРСР перед війною. Загалом вдалося організувати в повній мірі 26 набігів. Проведення таких операції дало цінний досвід, якого майже не було у інших флотів і який напряду вплинув на планування дій усіх флотів СРСР [54; 70].

На сам характер операцій істотно впливала низка особливостей театру

воєнних дій на Чорному морі: перевага противника у повітрі до середини 1943 року змушувало командування проводити набігові дії, зазвичай, лише у темний час доби; оборона військово-морських баз, котрі були в облозі, що в свою чергу, обмежувало можливості використання сил флоту для вирішення інших задач, погіршення в результаті постійних атак авіації системи базування сил флоту, особливо це стало критично внаслідок втрати Криму. Всі ці фактори так чи інакше позначалися на військових операціях.

В свою чергу, досвід використання надводних кораблів у набігових діях на морські комунікації супротивника показав, що успіх цих дій повністю залежав від ретельної підготовки, організації взаємодії з авіацією та надійного забезпечення [72]. Теоретична складова була добре розроблена теоретиками у передвоєнний час, але, як було сказано вище, більшість набігів було проведено в темний час доби, що перед війною було слабо відпрацьовано. Для командирів виключного значення набувало своєчасне виявлення супротивника. Відсутність на радянських бойових кораблях РЛС виявлення надводних цілей значно ускладнювало й доволі часто робило його малоефективним. Як результат, більшість набігів були малоефективними, німецькі комунікації критичних ушкоджень не отримували. Не менш важливим було те, що, діючи на прибережних комунікаціях ворога, необхідно було велику увагу приділяти організації протимінної оборони кораблів. Завдяки теоретичним і практичним наробіткам в передвоєнний час у радянських моряків у даній сфері проблем не виникало [74].

Ситуація на Чорному морі почала кардинально змінюватися. В результаті наступальних дій Червоної армії 1943-1944 рр. кримське угруповання противника було ізольоване від решти німецьких сил на суходолі. Забезпечити евакуацію і підтримку цього угруповання можна було лише морем. Як результат, для німців значно зросло значення морських комунікацій. Тому їхнім перериванням ще більше стало цікавитися радянське командування. Тому перед

наступом на Кримський півострів Чорноморському флоту було наказано систематично порушувати комунікації супротивника на морі, головним завданням Ставка визначила саме порушення комунікацій із Кримом [81].

У період з 8 квітня по 12 травня 1944 р. в ході Кримської наступальної операції Чорноморський флот провів операцію з порушення комунікацій противника між Кримським півостровом і портами Румунії. Головною метою було наступне: на першому етапі не допустити посилення угруповання ворожих військ у Криму, на другому – зірвати евакуацію 17-ої німецької армії із Криму. Для проведення операції було виділено 430 літаків, 13 підводних човнів (всі, що перебували в строю) і 32 торпедні катери. Але в той же час використання великих надводних кораблів та ескадрених міноносців фактично було заборонено. Причиною даного рішення було те, що вказана техніка мала здійснювати підтримку десанту артилерійським вогнем [72].

Сама підготовка до операції почалася ще в листопаді 1943 р., в той час, коли у північно-західному районі Чорного моря вже постійно діяли підводні човни та авіація Чорноморського флоту. Цей період став одним із вирішальних, оскільки саме в цей час почали вводити рекомендації із застосування різнорідних сил флоту на основі аналізу бойових дій 1941-1943 рр. Як таких, документів не було, але у навчальних закладах, де готували кадровий склад, цьому приділяли дуже велику увагу [56]. В той же час в бойових умовах відпрацьовувалися питання взаємодії різнорідних сил авіації, забезпечення підводних човнів розвідувальними даними, вивчався район операції та характер морських комунікацій. Планом майбутньої операції передбачалося наступне: оперативне розгортання сил у районі бойових дій, завдання ударів по конвоях у морі, плавзасобах у портах навантаження і розвантаження, постановка мінних загороджень [53, с.233].

Також здійснювалася оперативна розвідка маршрутів руху транспортів та конвоїв супротивника у портах Криму та Румунії. Основними силами та

засобами розвідки стали авіація, підводні човни та берегові пости радіорозвідки. Вперше масово на Чорному морі почали розроблятися плани оперативного маскування, що передбачали, в першу чергу, забезпечити скритність розгортання сил, ведення боротьби з розвідкою супротивника [72].

Усі сили, виділені для участі у операції, підпорядковувалися командувачу флотом. Перед початком операції було проведено оперативне розгортання сил. Кожний зайняв свою позицію: авіація була розташована на аеродромах Південної Таврії; торпедні катери першої бригади перебазовані в Анапу, де було організовано маневрену базу; у Скадовську було зосереджено другу бригаду; підводні човни діяли з Поті та Батумі[70].

Чорноморський флот розпочав проведення операції в ніч на 9 квітня 1944 року. Для знищення ворожих суден, що виходили з портів Криму, у прибережній зоні використовувалися торпедні катери, кожна бригада діяла самостійно та у чітко визначеному напередодні операції районі. Основним методом використання торпедних катерів був вільний пошук групами від двох до шести катерів у темну пору доби, в свою чергу, торпедні катери прикривали артилерійські. Крім того, торпедні катери забезпечувалися літаками-освітлювачами.

Біля берегів Румунії та у відкритому морі боротьбу з конвоями вели підводні човни. Вони використовували позиційно-маневрений метод, суть якого полягала в тому, що, перебуваючи на визначених позиціях, підводні човни тримали радіозв'язок з літаками-розвідниками, з командиром бригади та один з одним. Залежно від обстановки та виявлення розвідкою маршрутів руху конвоїв супротивника, підводні човни переміщувалися на інші позиції та виходили в атаку. До цього зазвичай практикувалися поодинокі виходи й інколи групові [41].

Цей метод давав можливість чітко керувати підводними човнами в морі та оперативно зосереджувати їх у районах найбільш інтенсивного руху конвоїв

супротивника. Під час атак підводні човни застосовували залповий спосіб торпедної стрільби «віялом». Це теж стало результатом сумного досвіду, оскільки до війни та на перших етапах війни підводні човни атакували поодинокими залпами, в результаті видаючи себе, а потім не мали змогу вийти безпечно на другий залп.

Щодо морської авіації, то вона відіграла одну із ключових ролей на протязі всієї війни. Завдаючи ударів по всій довжині комунікацій супротивника від берегів Криму до румунських портів, авіація досягла значних успіхів. В основному морська авіація використовувалася методами крейсерства торпедоносців та групових ударів однорідних та різнорідних тактичних груп. Основним був метод групових ударів однорідної авіації. Під час цих ударів було досягнуто досить чіткої тактичної взаємодії. Вперше радянською авіацією був застосований топ-щогловий спосіб бомбометання, який до цього не практикувався й став доволі несподіваним для ворога. В результаті, таким чином були ушкоджено або знищено велику кількість ворожих кораблів. Згодом цей метод знайшов широке застосування й на Балтійському морі.

Завдаючи ударів по портах Криму та Румунії, авіація діяла однорідними тактичними групами. Вдень ці групи склалися із штурмовиків, уночі – з бомбардувальників [53].

Дії авіації, підводних човнів та торпедних катерів Чорноморського флоту в операції з 9 квітня по 12 травня 1944 року призвели до втрат понад 100 суден супротивника. За даними головного морського штабу Румунії, за годину до евакуації супротивника з Криму сили Чорноморського флоту потопили 43% тоннажу німецьких та румунських суден, що були на Чорному морі. Тому можна із впевненістю сказати, що флот відіграв ключову роль у звільненні Криму [72].

За час операції морські комунікації супротивника були серйозно порушені, проте перервати їх повністю через обмежену кількість виділених сил,

слабкість розвідки в нічний час, перебої у матеріально-технічному забезпеченні, а також через недоліки в оперативних розрахунках не вдалося.

Дана операція була взята як основа для характеристики військових дій на Чорному морі, оскільки її оперативно-теоретична частина найбільш яскраво показала суть ведення ЧМ морських операцій на протязі всієї війни.

Отже, морські комунікації мали дуже важливе значення на всіх театрах бойових дій. Протягом майже всієї війни Німеччина та її союзники здійснювали перевезення як стратегічної сировини, так і військових вантажів. Тому порушення морських комунікацій супротивника для радянського керівництва було одним із головних завдань.

В той же час залучення різнорідних сил дозволяло флотам СРСР впливати на супротивника за різних умов обстановки й у різних районах. Щодо самого флоту, то основною формою його застосування на комунікаціях ворога були систематичні дії (повсякденна бойова діяльність). Основою флоту стали підводні човни та морська авіація, значну роль відіграла й мінна зброя через те, що комунікації супротивника мали переважно прибережний характер. В той же час через максимальне залучення сил флоту задля сприяння сухопутним військам на усіх морських театрах початку війни призвело до того, що у роки війни на комунікаціях противника могли використовуватися лише підводні човни. Але тут треба зауважити той факт, що перед війною на підводні човни було зроблено велику ставку. Тому рішення їх масово використовувати саме на ворожих комунікаціях є цілком обдуманим.

Починаючи з 1943 р. у боротьбі з флотом супротивника велику роль стала відігравати морська авіація. Це було зумовлено, в першу чергу, кількісним зростанням, звільненням морської авіації від дій на сухопутних напрямках, а також накопиченням великого бойового досвіду, в результаті чого вдалося завоювати панування у повітрі. Методи застосування авіації під час війни безперервно розвивалися, а теоретичні напрацювання щодо її застосування

активно впроваджувалися через курси підготовки офіцерів.

В той же час основним недоліком дій авіації була її низька активність у темну пору доби, що пояснюється відсутністю на літаках радіолокації.

Події на морських комунікаціях супротивника показали, що при застосуванні лише одного роду сил флоту повний розгром флоту ворога неможливий. Постало питання щодо організації спільних зусиль різнорідних сил у взаємодії між собою. До війни такі теоретичні напрацювання виявилися не зовсім доречними в тих умовах, в яких опинилися морські сили. Як результат, в ході війни в основу способів дій різнорідних сил флоту були покладені послідовні та одночасні удари по одному й тому ж конвою підводними човнами, авіацією та торпедними катерами.

Досвід війни показує, що успішність дій сил на морських комунікаціях супротивника значною мірою залежала від усіх видів забезпечення, й насамперед, від розвідки, яка може забезпечити правильне планування та організацію дій, але за умови, якщо розвідка ведеться на постійній основі та різнорідними силами та засобами. Це дозволяло командуванню бачити достовірну та повну картину бойової обстановки на морі, та приймати низку правильних та важливих рішень.

В той же час недостатня увага розвідці на перших етапах війни призвела до того, що командування, не маючи повних відомостей, приймало помилкові рішення, що в свою чергу, призводило до невиправданих втрат. На протязі всієї війни основним недоліком розвідки була її низька ефективність у темний час через відсутність на літаках спеціального обладнання.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження автор дійшов наступних висновків. Еволюція теорії застосування ВМС в міжвоєнний період стала результатом глибоких змін в загальній і військовій політиці Радянської держави, її військової доктрини та військової стратегії. Під час німецько-радянської війни теорія розвивалася виключно в загальному контексті підготовки офіцерського складу до виконання бойових задач у майбутніх операціях.

На протязі 1918-1945 рр. на розвиток теорії впливали наступні фактори: поява нових методів боротьби на морі, накопичення нових знань в області військово-морського мистецтва та зародження нових форм і способів підготовки й ведення бойових дій тактичного, оперативного і стратегічних масштабів.

Завдяки теоретичним напрацюванням з використання ВМС радянськими теоретиками вдалося вирішити наступні задачі: розробити принципи і способи підготовки до ведення бойових дій на морі, вивчити оперативно-стратегічний зміст боротьби на морі з можливими супротивниками СРСР та розв'язати проблеми оптимізації системи управління флотом. Але вже на першому етапі з'ясувалося, що низці задач було приділено недостатньо уваги: не було опрацьовано ряд питань з організації оборони морських баз, евакуації своїх військ з ізольованих приморських плацдармів. Також не було чітко визначено питання допомоги своїм військам, притиснутим до моря військами супротивника, хоча дана тема активно підіймалася на протязі всього міжвоєнного періоду. Мало уваги було приділено й діям флоту на морських комунікаціях ворога за умови панування ворожої авіації в повітрі.

Також результати досліджень показують певну тенденцію розвитку застосування ВМС. Так, період 1918-1924 рр. став початком зародження радянських військово-морських шкіл – «молодої» та «старої». В той же час

головною проблемою стало обґрунтування необхідності збереження флоту як самостійної структури збройних сил.

1925-1929 рр. стали періодом становлення теорії «малої війни на морі». В той же час центральною проблемою стало обґрунтування шляхів і способів вирішення Військово-морськими силами притаманних їм задач на морських театрах бойових дій в майбутній війні за несприятливих для Радянського Союзу умов. Перша половина 1930-х рр. стала певним застоєм в розвитку військово-морської теорії, оскільки панування однієї думки призвело до однобокого бачення використання ВМС. В той же час основною проблемою в даний період стала розробка використання підводних човнів та морської авіації у майбутньому збройному конфлікті. Хоча саме в цей час світ побачив перший повноцінний бойовий статут ВМС, але це були напрацювання саме попередніх років.

Важливим недоліком теоретичних розробок в період 1918-1935 рр. стало те, що не було приділено достатньої уваги підготовці й веденню дій стратегічного масштабу на океанських просторах, оскільки тогочасне керівництво вважало, що дана проблема не є актуальною для ВМС СРСР. В Радянського Союзі не користувалися в повній мірі й зарубіжній досвідом, хоча активно за ним спостерігали.

Період 1935-1941 рр. став переломним моментом в розвитку військово-морської теорії використання ВМС. Відтепер Радянська держава переходила до політики демонстрації сили на морі, для реалізації цього було використано низку теоретичних напрацювань, котрі реалізували в бойовому статуті ВМС 1937 р. Також почали будувати «великий флот».

З впевненістю можна сказати, що розвиток теорії використання ВМС та їхніх основних елементів є результатом колективної праці низки теоретиків, таких, як Б. Жерве, М. Петров, М.Фрунзе, Р.Муклевич, О. Александров, В. Беллі та багатьох інших. Також до уваги треба взяти той факт, що до

теоретичних напрацювань активно долучалися як морські офіцери, так й політичні діячі.

В той же час розробка теорії застосування ВМС в міжвоєнний період уповільнювалася тоді, коли основні морські кадри зазнали безпідставних репресій. Під час війни теоретичні напрацювання нікуди не припинялися й активно продовжувалися. Незважаючи на низку проблем, радянська військово-морська теоретична думка всього за 20 років пройшла низку етапів інтенсивного розвитку, на проходження яких іншим державам знадобилося вдвічі більше часу.

Під час війни теоретикам в повній мірі вдалося практично реалізувати ідеї з використання різнорідних сил флоту. На протязі всього часу війни радянське військово-морське мистецтво безперервно розвивалося й досягло на кінець конфлікту доволі-таки вагомих результатів. Стратегічне використання ВМС СРСР диктувалося політикою партії та реальними можливостями морських сил та сил ворога в певній обстановці.

Особливістю реалізації теоретичних думок стало, те що офіційні документи почали мати рекомендаційний характер. Теоретики добре зрозуміли той факт, що можна передбачити все – кількість сил ворога, час і місце битви, – але сам хід битви передбачити неможливо. Щоб мінімізувати кількість неочікуваних ситуацій для командирів, й розроблялася теорія військово-морського мистецтва.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Александров А. П. Операции на морских сообщениях. Л.: Военно-Морская Академия РККА, 1934. 48 с.
2. Александров А. П. Военно-морские силы капиталистических государств. Л.: Военно-Морская Академия РККА, 1934. 40 с.
3. Александров А. П. Десантная операция. Оперативный очерк. Л., 1933. 62 с.
4. Александров А. П. Критика теории владения морем. Л.: Военно-Морская Академия РККА, 1930. 80 с.
5. Александров А.П. Противодесантная операция: Оперативный очерк. Л., 1933. 48 с.
6. Александров А.П., Белли В.А., Исаков И.С. Операции подводных лодок: в 2 т. Л., 1933.
7. Алекин В. А., Быков П. Д. Морская тактика. М.: Воениздат, 1936. 124 с.
8. Боевой устав РККФ: Проект / Сост. М. А. Петров. Б.м., 1924. 529 с.
9. Боевой устав Военно-морских Сил РККА (1930): Введ. в действие приказом РВС СССР от 27 февраля 1930 г. М., 1930. 230 с.
10. Временный боевой устав Морских Сил РККА: Введ. в действ. приказом наркома обороны Союза ССР от 26 марта 1937 г. М., 1936. 240 с.
11. Временное Наставление по боевому применению морской авиации 1937 г.: Введ. в действие приказом заместителя народного комиссара обороны СССР по морским силам и начальника морских Сил РККА от 4 мая 1937 г. М., 1937. 320 с.
12. Временное Наставление по боевой деятельности подводных лодок 1939 г.(НПЛ-39). М., 1939. 266 с.
13. Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах, (1917-1940 гг.). М., 1965. 756 с.

14. Гончаров, Л. Г. Курс морской тактики. Артиллерия и броня : практическое пособие. Л., 1932. 395 с.
15. Десятый съезд РКП(б) стенографический отчет. М., 1963. 915 с.
16. Душенов К. К истории вопроса о малой войне на море //Морской сборник. 1928. № 4. С. 23-26.
17. Декрет СНК о воссоздании морских сил РСФСР 1921 г. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharrison/aviaprom/ver13/1921.docx> (дата звернения 20.12.2021).
18. Жерве, Б. Б. Значение морской силы для государства Пг.: Тип. Мор. Комиссариата, 1922. 160 с.
19. Жерве Б.Б. Морская стратегия Наполеона. Пг., 1922. 136 с.
20. Известия ВЦИК № 3 от 05.01.1921. (дата звернения 13.09.2021). URL: https://nlr.ru/res/inv/ukazat55/cat_show.php?p=2&rid=7946
21. Исаков И.С. Военно-морской флот СССР в Отечественной войне. М.-Л.: Военно-Морское Издательство НКВМФ СОЮЗА ССР, 1944. 324 с.
22. Кузнецов Н.Г. Накануне. М., 1966. 226 с.
23. Лудри И. М. Красный флот в составе Вооруженных сил Республики // Морской сборник. 1927. № 10. С. 27-32.
24. Муклевич Р.А. Десятилетие Октябрьской революции и флот// Морской сборник. 1927. № 10. С. 15-19.
25. Муклевич Р.А. Боевое взаимодействие армии и флота / Морской сборник. 1928. № 2. С. 19-26.
26. Наставление по боевому применению морской авиации (1930): Введ. в действие приказом РВС СССР от 22 февраля 1930 г. №43. Л.: Госвоениздат, 1930. 236 с.
27. Новицкий В. В ожидании нового Колумба // Морской сборник. 1930. № 11. С. 15-20.
28. Пигарев Д.Т. На торпедных катерах. — М.: Воениздат, 1963

29. Петров М. А. Два боя. Л.: Редакционно-издательский отдел Морских сил РККФ, 1926. 58 с.
30. Петров М.А. Морская тактика. Боевая деятельность флота. Л.: Редакционно-издательский отдел морского ведомства. 1924. 320 с.
31. Петроградская правда. 1920. 25 марта URL:
<http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/136888> (дата звернения 01.10.2021).
32. Русский архив. Великая Отечественная. Т. 12(1-2). Накануне войны: Материалы совещаний высшего руководящего состава ВМФ СССР в конце 1940 года. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/136520-russkiy-arhiv-velikaya-otechestvennaya-t-12-1-2-nakanune-voyny-materialy-soveschaniy-vysshego-rukovodyaschego-sostava-vmf-sssr-v-kontse-1940-goda> (дата звернения 20.02.2022).
33. Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: Док. и материалы в 2 кн. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/162519-reforma-v-krasnoy-armii-1923-1928-gg-dok-i-materialy-v-2-kn-kn-1> (дата звернения 12.03.2022).
34. Сбор командующих флотов и флотилий по обобщению опыта войны и итогов боевой подготовки за 1940 год. О характере современной войны и операций на море. Доклад Первого Заместителя Народного Комиссара Военно-Морского Флота адмирала И.С. Исакова. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/506637> (дата звернения 29.12.2021).
35. Третий съезд Советов СССР (1925 г.): Стенографический отчет. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126059-tretiy-sezd-sovetov-sssr-1925-g-stenograficheskiy-otchet> (дата звернения 10.04.2022).
36. Тухачевский М.Н. Избранные произведения. В 2-х т. М.: Воениздат, 1964.
37. Улановский В. О темах для научно-исследовательских работ // Морской сборник. 1930. № 10. С. 6-10.
38. Фрунзе М.В. О молодежи. М., 1937. 130 с.
39. Фрунзе М.В. Избранные произведения. М.: Воениздат, 1951. 356 с.

40. Якымычев А.М. Война малым (слабым) флотом //Морской сборник. 1928. № 9. С. 12-16.

Література

41. Ачкасов В. И., Павлович Н. Б. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1973. 256 с.

42. Ачкасов В. И., Вайнер Б. А. Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1957. 296 с.

43. Басов А. В. Флот в Великой Отечественной войне. 1941-1945: Опыт оперативно-стратегического применения. М.: Наука, 1980. 304 с.

44. Буров В.Н. Отечественное военное кораблестроение.

URL: <http://commi.narod.ru/txt/burov/index.htm> (дата звернення 25.03.2022).

45. Близниченко С. С. Начальник Военно-морских сил РККА Р.А. Муклевич.

URL: <http://history.milportal.ru/nachalnik-voenno-morskix-sil-rkka-r-a-muklevich/> (дата звернення 12.04.2022).

46. Близниченко С. С., Лазарев С. Е. Контр-адмирал А. П. Александров: исторический портрет на фоне эпохи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontr-admiral-a-p-aleksandrov-istoricheskiy-portret-na-fone-epohi/viewer> (дата звернення 28.01.2022).

47. Горшков С. Г. Морская мощь государства. 2-е изд., доп. М: Воениздат, 1979. 416 с.

48. Грибовский В.Ю. Морская политика СССР и развитие флота в предвоенные годы 1925-1941 М: Военная книга, 2006. 432 с.

49. Дроговоз И. Большой флот страны советов. М: Харвест, 2003. 254 с.

50. Доценко В. Военно-морская стратегия России. М: Эксмо, 2005. 238 с.

51. Доценко В. История военно-морского искусства. Т. 1-2. М: Эксмо, 2005.

52. Жуматий В. Морские десантные операции Вооруженных сил СССР. Морская пехота в довоенный период и в годы Великой Отечественной войны. 1918-1945. М., 2011. 324 с.

53. Зоткин Я. Ф., Любчиков М. Л., Болгари П. П. Краснознаменный Черноморский флот. 3-е изд., испр. и доп. М.: Воениздат, 1987. 334 с.
54. Золотарев В. А., Козлов И. А. Три столетия Российского флота. В 4 т. СПб.: Полигон, 2003-2005.
55. История дипломатии: В 4 т. М.: Политиздат, 1965. Т. 3. 562 с.
56. Кафедра истории военно-морского искусства URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/vma/9.htm> (дата звернения 29.04.2022).
57. Курмышов В.М. Военно-морской флот советской России: быть или не быть. 1921 г. URL: <http://www.psihdocs.ru/v-m-kurmishov-voenno-morskoj-flot-sovetskoj-rossii-bite-ili-ne.html> (дата звернения 23.04.2022).
58. Курмышов В.М. Строительство Балтийского флота в межвоенный период 1921-1941 гг. автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02; Санкт-Петербург. государственный университет. Санкт-Петербург, 2005. 41с.
59. Кочергин И.Г. Советский подводный флот в предвоенные годы и годы Великой Отечественной войны, 1932-1945 гг. автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02; Санкт-Петербург. государственный университет. Санкт-Петербург, 2001. 42 с.
60. Ковалев Э. А. Короли подплава в море червонных валетов. Хроника начального периода советского подводного плавания. 1918–1941 гг. М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. 428 с.
61. Козлов И.А., Шломин В.С. Краснознаменный Северный флот. М.: Воениздат, 1983. 456 с.
62. Коротков И.А. История советской военной мысли. М.: Наука, 1980. 276 с.
63. Каримов Е.Р. Вклад В.М. Фрунзе в развитие военной теории. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-m-v-frunze-v-razvitie-voennoy-teorii/viewer> (дата звернения 10.04.2022).
64. Монаков М.С. Судьбы доктрин и теорий //Морской сборник. 1990. № 11. С. 10-15.

65. Монаков М.С. Развитие применения отечественного военно-морского флота в 1921-1941 гг. Дис. д-ра ист. наук: 20.02.22 Москва. 1999. 367 с.
URL: <https://www.dissercat.com/> (дата звернения 10.04.2022).
66. Мордвинов Р. Н. Советское военно-морское искусство. Сборник статей. М.: Военмориздат, 1951. 278 с.
67. Мазур Т.П. Морская историческая комиссия (Мориском). URL: <https://genrogge.ru/bahirev/mor.htm> (дата звернения 01.05.2022).
68. Мурманская область: история в документах. Материалы региональной научно-практической конференции 11-12 апреля 2018 года. Мурманск, 2018. 156 с.
69. Мусаев В.И. Британский флот на Балтике 1918-1919 гг. URL: <http://history.milportal.ru/britanskij-flot-na-baltike-v-1918-1919-gg/> (дата звернения 20.02.2022).
70. Морозов Э. Черноморский флот в Великой Отечественной войне. Краткий курс боевых действий. URL: <https://military.wikireading.ru/92023> (дата звернения 20.01.2022).
71. Морозов С. Строительство Рабоче-Крестьянского Флота в межвоенный период 1921-1941 годов. URL: <http://www.viek.ru/31/117-128.pdf> (дата звернения 20.03.2022).
72. Мещеряков Б. Отечественное военно-морское искусство в действиях по нарушению морских коммуникаций в Великой Отечественной войне. URL: <https://flot.com/science/view/communication.htm> (дата звернения 13.02.2022).
73. Осьмачко С.Г. Культура военной мысли в СССР (1920-1930-е гг.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-voennoy-mysli-v-sssr-1920-1930-e-gg/viewer> (дата звернения 15.11.2021).
74. Павлович Н. Б. Развитие тактики военно-морского флота: в 4 частях. М.: Воениздат, 1979-1990.

75. Петров П.В. Оперативно-тактическая подготовка на краснознаменном Балтийском флоте в конце 1930-х годов. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/operativno-takticheskaya-podgotovka-na-krasnoznamennom-baltiyskom-flote-v-kontse-1930-h-godov/viewer> (дата звернения 18.02.2022).
76. Петров П.В. Краснознаменный Балтийский флот накануне Великой Отечественной войны 1935 - весна 1941. М., 2016. 704 с.
77. Платонов А. Линейные силы советского флота. М., 2016. 726 с.
78. Пухов А. Балтийский флот в обороне Петрограда. 1919 год. М-Л.: Военмориздат НКВМФ СССР, 1939. 140 с.
79. Сорокин А. И., Краснов В. Н. Корабли проходят испытания. Л.: Судостроение, 1985. 232 с.
80. Сувениров О. Ф. Трагедия РККА 1937-1938. М.: Терра, 1998. 356 с.
81. Харламов С. Анализ эффективности советского подводного флота в годы Второй мировой войны. URL: <https://flot.com/science/view/effectivity.htm> (дата звернения 18.02.2022).
82. Янбих В.В. Адмирал флота Советского Союза И.С. Исаков. URL:<https://flot.com/history/personalities/isakov.htm> (дата звернения 19.02.2022).